

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2023 | 4. SZÁM
LXV. ÉVFOLYAM

Rózsa Márton

Augsburgi Brúnó és Szent István

Nagy Levente – Szilágyi Emőke Rita

Új adatok az Oláh, a Hunyadi és a Drakula család genealógiájához

Buza János

Az 1613. évi 28. törvénycikk nyomában

Romsics Gergely

A balkáni expanzió a magyar külpolitikai tervezésben, 1917–1918

Hantos-Varga Márta

A politikai cselekvés viszonyítási pontjai a keresztény államelmélet
és a szentszéki megnyilatkozások alapján

László Andor

Szekfű Gyula historiográfiai nézeteinek hatása saját korában

Novák Attila

Kibucok és szövetkezetek az 1960-as évek Magyarorszáján

Vita a vidéktörténeutről

Gyáni Gábor, Tomka Béla, Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna,
Horváth Gergely Krisztián írásai

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA,
PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézirataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2023-as évfolyam megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

Nemzeti
Kulturális
Alap

HUN
REN

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET

ISSN 0040-9634

TARTALOMJEGYZÉK

LXV. évfolyam, 2023. 4. szám

TANULMÁNYOK

- Rózsa Márton** Augsburgi Brúnó és Szent István. Esettanulmány a személyi helyváltoztatás hatalmi aspektusainak vizsgálatához 615
- Nagy Levente – Szilágyi Emőke Rita** Hollókőtől Esztergomig. Új adatok az Oláh, a Hunyadi és a Drakula család genealógiájához 639
- Buza János** A pénzügyi válság előszele. Az 1613. évi 28. törvénycikk nyomában 669
- Romsics Gergely** Érdek, befolyás, birodalom. A balkáni expanzió a magyar külpolitikai tervezésben, 1917–1918 679
- Hantos-Varga Márta** A politikai cselekvés viszonyítási pontjai a keresztény államelmélet és a szentszéki megnyilatkozások alapján 705
- László Andor** Szekfű Gyula historiográfiai nézeteinek hatása saját korában 737
- Novák Attila** Kibucok és szövetkezetek, avagy szövetkezeti gondolatok az 1960-as évek Magyarországon – izraeli visszhanggal 753

VITA

- Gyáni Gábor** Egyfajta vitastílusról 765
- Tomka Béla** A jelenkortörténet kutatásáról és a források vétőjogáról 775
- Valuch Tibor** A jelenkortörténetről és az államszocializmus társadalmáról tárgyilagosan. Megjegyzések Horváth Gergely Krisztián írása kapcsán 781
- Varga Zsuzsanna** Vitacikk vagy vádirat? 791
- Horváth Gergely Krisztián** Egy elmaradt vita margójára 799

A POLITIKAI CSELEKVÉS VISZONYÍTÁSI PONTJAI A KERESZTÉNY ÁLLAMELMÉLET ÉS A SZENTSZÉKI MEGNYILATKOZÁSOK ALAPJÁN

HANTOS-VARGA MÁRTA

.....
BENCHMARKS FOR POLITICAL ACTION BASED ON CHRISTIAN
THEORIES OF THE STATE AND THE DECLARATIONS OF THE HOLY SEE

The loss of the role and prestige of the Catholic Church in a modern Europe divided along denominational and ideological lines, the legal secularisation of states, the pressing social question, the polarisation of societies, the “general madness” of wars, have forced the papacy to systematise and rethink its teaching. It was motivated not only by a series of challenges, but also by the realisation that the knowledge of the Catholic electorate in the political arena is limited and selective. This paper presents the four ideological pillars of Christian state theory – the common good, peaceful coexistence, the political impartiality of the Church, the limits of civic obedience – and examines their enrichment of meaning. This reflection is fostered by the interaction between church organisations, movements, intellectual forums and hierarchy. On the one hand, the texts under study stressed that political action is inseparable from moral considerations, and on the other, they underlined the “primacy of the human person” in the relations between the individual, community organisations and state power.

Keywords: Christian state theory, declarations of the Holy See, 20th century
.....

A több mint száz évvel ezelőtti „világkatasztrófa”, a pusztító háború után, 1918 telén, Giesswein Sándor (1856–1923) tudós pap és keresztényszocialista politikus egyik helyzet-elemzésében az államérdek elsődlegességét hangoztató „reálpolitika” szigorú bírálatát adta.¹ Elítélte a kortárs döntéshozók és teoretikusok „neomachiavellizmusát”, azt a protestáns és katolikus körökben is dívó nézetet, mely szerint a politikai hatékonyság érdekében el lehet tekinteni azon értékek, elvek és erkölcsi megfontolások mérlegelésétől, amelyek az európai kultúra felépült.² Úgy látta, hogy a „keresztény civilizáció légkörében”

Hantos-Varga Márta, PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola.

- 1 Giesswein Sándor: Új idők küszöbén. *Katholikus Szemle* 32 (1918) 865–875.
- 2 „Majd ha minden művelt ország iskoláiban az ifjúságot arra tanítják, hogy az erkölcsi kötelesség nem szűnik meg az országhatárokkal, s hogy az államok erkölcsi lények, melyek a nagy etikai elvek uralma alatt állnak és hogy a szabadon kötött szerződések szentek és sérthetetlenek, s ha a nemzeti történetet úgy

nevelkedett „népek” állampolgárainak többsége eredetileg nem osztotta azt a szakralizált „egoizmust” és „kettős morált”, amelyet a „pogány államkormányzati rendszerek” propagandájukkal az előző időszakban terjesztettek. A helyzet kialakulásában a történelmi egyházak képviselőinek felelősségét is felvetette. A vén kontinens államai „új világ küszöbén” állnak – jelezte, de nem csupán a lehetséges demokratizálódást, az országok belső szervezetének és működésének átalakítását, valamint a nemzetközi kapcsolatok új alapokra helyezését értette ez alatt, hanem a keresztény társadalomszervező elvek és etika tényleges alkalmazását is. Írása azokat a kérdéseket feszegette, amelyek a közélet és a politika iránt érdeklődő (reform)katolikus értelmiség egy részét a két világháború között – Magyarországon és Franciaországban – különösen foglalkoztatták: Vajon a politika saját törvényeit és célkitűzéseit követő tudomány, vagy művészet, esetleg foglalkozás? Mi a célja? A politikai cselekvő eltekinthet-e alapvető erkölcsi elvek betartásától? Vajon a pártok által hangoztatott programok megfelelnek-e, s ha igen, mely pontokon a keresztény államelméletnek? S egyáltalán mennyire ismert ez utóbbi? Jelen tanulmány a (reform)katolikus irányzat társadalomjobbító szándékait és kérdésfeltevését respektálva azt az elméleti keretet vázolja, amely optimális esetben a keresztény és katolikus jelzõt magára öltő mozgalmak és pártok számára zsinórmértékként adott volt. Vizsgálódásunkat motíválja, hogy a korabeli mértékadó folyóiratokban, továbbá az említett katolikus kör periódikáiban (*Korunk Szava, Új Kor, Jelenkor*), sőt, a Serédi Jusztinián hercegprímásnak címzett beadványokban is visszaköszön az a megállapítás, hogy a katolikus intelligencia politikai vonatkozású kérdésekben iskolázatlan, tudása kevés, emellett szelektív. A dolgozat ezért a keresztény államelmélet négy eszmei pillérét (közjó, békében való nyugodt együttélés, az egyház politikai pártatlansága, polgári engedelmesség határai) mutatja be és azok jelentésgazdagodását vizsgálja. Szempont volt azoknak a szövegrészeknek a felkutatása, amelyek magyarul is megjelentek, hiszen az ékes latinsággal írt eredeti művek könnyen eljeshethették a szellemi erőfeszítéstől célközönségüket. A pápai megnyilatkozások két ok miatt kerültek középpontba: 1. Az enciklika, mint az egyházi tanítóhivatal egyik fóruma, valódi jelentőségre a 19. század második felében tett szert. A dokumentumok tekintélyét a pápai tévedhetetlenség és a jurisdikciós primátus kihirdetése 1870-ben indirekt módon tovább emelte.³ 2. A katolikus megújulás fentebb említett hirdetői kitüntetett figyelemmel kísérték e megszólalásokat. Megismertetésüket szorgalmazták, szak- és véleménycikkekben – nem ritkán védőernyőként, meglátásaik igazolásaként – hivatkoztak rájuk. A Rómából érkező útmutatások értő befogadását, adaptálását lelkiismeretben kötelezőnek tartották. Tudták, hogy nem spekulatív, életidegen tételekről van szó, hanem olyan százados bölcsességről (*prudencia politica*), amely képes a megosztott közösségek egybetartására.

adják elő, hogy miatta a többi nemzetek is becsületesek maradnak, akkor majd az emberi fejlődés új korszaka kezdődik...” – idézte Giesswein az amerikai diplomata, David Jayne Hill egy gondolatát. Giesswein: Új idők, 870.

3 Bernard Sesboüé: Évolution des concepts dogmatiques et naissance du „Magistère” moderne au XIXe siècle. In: *La parole du Salut*. Ed. Bernard Sesboüé. Paris, 1996. (Histoire des Dogmes 4) 216–222.

A problémafelvetés

„Az Egyháznak nem hivatása, hogy a kizárólag földi célú kérdésekben és ügyekben állást foglaljon és válasszon a különböző rendszerek és módszerek között, hogy melyiket alkalmazzák a pillanat legégetőbb problémáinak megoldására” – szögezte le a rádió mikrofonja előtt Eugenio Pacelli bíboros 1938 májusában, Budapesten, a 34. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus záróeseményéhez kötve.⁴ A háború felé menetelő Európa⁵ közepén mondott ünnepi beszédben a főpap a világtalálkozó hitéleti dimenziójának ecseteléséhez a katolikus egyház társadalmi és politikai tanításának foglatát csatolta. Nem csupán azért volt jelentős e pár perc, mert ismét kiderült, hogy a Szentszék tisztában van a kontinens instabilitásával – az államtitkár már a Rajna-vidék német megszállása kapcsán döbbenet méltatlankodott⁷ –, hanem azért is, mert a nyilvánosság értesült azokról a kulcsgondolatokról, amelyek ugyan az 1880-as évek óta a pápai enciklikákban a „népek” és „nemzetek” egészséges belső viszonyrendszerét írták le, ámde rendszerint ismeretlenek maradtak. 1925-ben maga XI. Pius pápa (1922–1939) sajnálkozott a felett, hogy „az egyházi tanítóhivatal legtartalmasabb megnyilatkozásai” valójában egy szűk körre, „néhány műveltebb emberre hatnak”.⁸ Igaz, a modern korban a katolikus egyház nagy reményeket fűzött a lelkipásztori munkát végző klérus közéleti tevékenységéhez, amely némelykor a hívek politikai szocializációját mozdította elő,⁹ de úgyszintén megtapasztalta a mértéktartást nem ismerő vagy túlon túl egyoldalú papi fellépés veszélyeit is.¹⁰ A szószéket birtokló befolyásának¹¹ tudatában vált az egyházi reform visszatérő témájává a

4 Az erőteljes vihar miatt Pacelli bíboros nem a Hősök terén tartotta beszédét, hanem 1938. május 29-én késő este a Magyar Rádió stúdiójából szolt a világ katolikusaihoz. A szónoklat szövege megjelent a napilapokban: Pacelli legátus rádióan mondta el záróbeszédét. *Nemzeti Ujság* 1938. május 31. 5.; Pacelli bíboros beszéde a rádióban. *Budapesti Hírlap* 1938. május 31. 2–3. A külön nem jelölt fordítások a szerző sajátjai.

5 Thomas Tanase: *Histoire de la papauté en Occident*. Paris, 2019. 388–395. A háború előérzete kapcsán Franciaország szentszéki követének emlékirata az akkori háttérinformációk miatt tanulságos. Lásd François Charles-Roux: *Huit ans au Vatican. 1932–1941*. Paris, 1947. 100–163.

6 Pacelli hatásos szófordulatokkal írta le korát, amelyben „egyre veszedelmesebb lágzörbe” tükrözi az „anyagi és szellemi nyomort”. Az ideológiákra utalva „óriási, szinte sátáni ellentétéről” szolt, melyeknek eredménye „a már kitört, vagy kitöréssel fenyegető háborúk csökönös szenvedélyessége”. Pacelli legátus rádióan, 5.

7 XI. Pius államtitkára 1936 márciusában Bonifacio Pignatti Morano di Custosa olasz követ előtt fakadt ki: „Nem lehetünk illúzióban a felől, hogy a nemzetiszocializmus szemében a nemzetközi szerződések annyit érnek, mint egy papírrongy.” Philippe Chenaux: *Pie XII. Diplomate et pasteur*. Paris, 2003. 202.

8 XI. Pius pápának a Krisztus-király ünnepét elrendelő „Quas primas” kezdetű apostoli körlevele. [Ford. Dr. Lepold Antal.] Bp., 1926. 18.

9 Megfontolandó, hogy a szekularizáció hívei szerint az „antiklerikalizmus” kiváltója a papi illetékességi kör túllépése volt, vagyis egyes klerikusok, de alapjában véve az egyház jogosulatlan beavatkozása a társadalmi és politikai életbe. René Rémond: *Anticléricalisme*. In: *Dictionnaire de l'histoire du christianisme*. Paris, 2000. 47–53. Az „antiklerikalizmus” katolikus olvasatban a keresztény értékvilág támadása, lásd erre B.B. [Bangha Béla]: Mi a klerikalizmus? *Magyar Kultúra* 7 (1919) 35–38.

10 A 19. század utolsó harmadának turbulens spanyol történései készítették XIII. Leó pápát 1882-ben a *Cum multa* körlevél megírására, amelyben óva intette a helyi papságot a túldimenzionált politizálástól, hiszen „szavaik és tetteik példaként hatnak, s nagy befolyással bírnak a hívekre”. *Religio* 42 (1883) I. félév. 2. sz. 12.

11 Prohászka Ottokár 1909 tavaszán nyolc városban „mintegy 100 prédikációt mondott”. Gergely Jenő: *Prohászka Ottokár. „A napba öltözött ember”*. Bp., 1994. 112.

papság (ön)képzése, s ezzel párhuzamosan az ismeretközlő katolikus sajtó fejlesztése.¹² Az érték- és értelemadás másik legkézenfekvőbb helye az iskola volt, így az állam és a katolikus egyház közti viszony legneuralgikusabb pontjának a 20. században továbbra is az oktatás- és nevelésügy számított.¹³ A tájékozatlanság legyűrésére az első világháborút követően merült fel a keresztény társadalom- és államtudomány szélesebb körű megismertetésének igénye, mely munka nem pusztán egyleti vagy pártkörben folyt volna, hanem egyes elképzelések szerint az iskola falai között is.¹⁴

Pacelli legátus jól tett azzal, hogy kitért az egyház küldetésére a „példátlan válság” alatt nyögő világban. Közérthetően megismételte, amit XIII. Leó pápa (1878–1903) és utódai folytonosan hangoztattak: az egyházat a népek iránti „univerzális szeretet” vezeti, politikai tekintetben pártatlan, így minden állam történelme, hagyománya és szokásai alapján „saját különszerű útját járva” dönt sorsa felől. Az „igazság szolgálatára rendeltetett” spirituális hatalom képviselője mindaddig nem protestál, míg „az isteni törvény tisztelete és a lelkek üdvössége nem kerül veszélybe”. S bár a hierarchia, ha kell, fellép a civil hatóságoknál az érdek- és jogvédelem eseteiben, de előnyösebb, ha az egyház és az állam között egy „becsületes és komolyan akart összhang” fejlődik ki, mivel „a nép egysege és a rajta alakuló állam számára nem képzelhető el [ennél] nagyobb adomány”. A vatikáni rétor voltaképp a katolikus tanítás egyik tézisért erősítette meg: „szilárd erkölcsi pont” nélkül, amelyet egyedül az egyház közvetítette értékrend tud adni, a politikai közönségnek nincs vitalitása.¹⁵ Az indoklás logikus: az „egyének és közületek” mindennapjait befolyásoló döntések nem semlegesek, az ész vezérelte szabad emberi cselekvés morális tett is, ezért a politika elválaszthatatlan az erkölcsötől. Ezt visszhangozták a 19. század utolsó harmadától a Rómából érkező körlevelek, erre emlékeztetett 1923-ban XI. Pius pápa,¹⁶ majd ezt részletezték a két világháború közötti katolikus szaktekintélyek. „A család tett – még akkor is, ha valamilyen politikai eredményt kíván igazolni – szabadjára engedi a szenvedélyeket, gyengíti az erényt, torzítja a közösség lelkiismeretét, fenyegeti a társadalmi békét, valamint aláássa a közjó alapfeltételét: az erkölcsöt” – hívta fel hallga-

12 Emblematikus írás: B.B. [Bangha Béla]: A magyar katholicizmus legelső teendője. *Magyar Kultúra* 5 (1917) 556–559.

13 A 20. század elejétől kiváltképp jellemző konkordátumpolitika a helyi egyházak szabadságát és jogait volt hivatva biztosítani. Kiemelkedett a kultuszszabadság és az iskolaügy kérdése. Vö. Tanase: *Histoire de la papauté en Occident*, 383–389.; Marcel Launay: *Pie XI. Le pape de l'Action catholique*. Paris, 2018. 143–171.; Chenu: *Pie XII*, 125–126., 189–193.; Roland Minnerath: Concordat. In: *Dictionnaire de l'histoire*, 297–299.; Tíz állammal kötött eddig konkordátumot XI. Pius pápa. *Nemzeti Ujság* 1933. június 14. 10.

14 Daniel-Joseph Lallemand (1892–1977) professzort, az Institut Catholique de Paris paptanárát 1934-ben a francia püspöki kar csúcsovezetése (Commission Permanente de l'Assemblée des Cardinaux et Archevêques) kérte fel egy „politikai katekizmus” megírására. Az 1935-ben kiadott *Principes catholiques d'action civique* című mű középfokú intézményekben oktatók kézikönyvének készült. A felvetés magyar vonatkozásban: Esztergomi Prímási Levéltár (= EPL) 2975/1931. Kath. szervezkedés és az EVE alapszabályai. Széchenyi György géppel írt levele Serédi Jusztinián hercegprímásnak. Érkezés dátuma: 1931. október 19. Ezzel párhuzamosan: Sz. Gy. [Széchenyi György]: A Pázmány Péter Egyetem katolicitása. *Korunk Szava* 1 (1931) 3. sz. 12–13.

15 Vö. 4. j. Pacelli kétszer is kitért arra, hogy az egyház nyitott az új (politikai) megoldásokra, s nem hordoz „meddő sóvárgást az után, ami elmúlt”.

16 A *Studiorum duces* kezdetű enciklika (1923. június 29.) Aquinói Szent Tamás (1225–1274) életművét méltatta, s közben idézte a mestertől azt a szövegrészt, amely a politikát az erkölcsfilozófiához sorolta.

tósága figyelmét 1933 nyarán a Szentszék francia *think tank* csoportjának vezetője, Eugène Duthoit jogászprofesszor.¹⁷ A Semaine Sociale de France¹⁸ nyári egyetemén – ahol az említett állítás elhangzott,¹⁹ s amelyet három magyar kiküldött hallhatott²⁰ – a politikai közösség vonásait a keresztény doktrína fényében bontották ki. Ritka a megragadható cezúra a katolikus politikai gondolkodás történetében. Az autoritatív államberendezkedések elterjedése idején rendezett találkozó – amely ez idő tájt ezeket vonzott – igazi mérföldkő volt. Eddig háttérben húzódó eszmei tartalmak kerültek reflektorfénybe, többek között az „emberi lény primátusa a politikában”.²¹ Ahogy Emmanuel Suhard (1874–1949), Reims érseke fogalmazott:

„Nos, jegyezzék meg a Krisztus akarta hierarchikus rendet: legfelül van Isten, az ember végső célja. Rögtön alatta az emberi személy [personne humaine], aki az állam [Cité] felett áll. Végül az állam az emberi személy és Isten szolgálatában. De miután az államra alapvetően szükség van az emberi személy javának megvalósulásához, a polgároknak az igazságosságot és a felebaráti szeretetet szem előtt tartva kell munkálkodniuk a politikai közösség javán.”²²

Az alábbiakban egy átalakulási folyamatot követhetünk. A jól szervezett, fegyelmezett és szolidáris társulás hagyományos ideá(l)ját, amelyet a közjó építése mozgat, s amelyben szorgos cselekvőként az egyén a maga helyén tüsténkedik, apránként – szerintünk a szociális- és munkáskérdés egyre mélyebb megértése, később az etatista rezsim működése, illetve a zsidóság sorsára való rádöbbenés miatt – felváltja az emberi személy központi értéké emelése, ezzel együtt a közjó, a politika s az állam jellemzőinek újragondolása. 1933-ban Pacelli államtitkár a reimsi összejevetelre küldött köszöntőlevelében XIII. Leó pápa 1885-ben leírt szavait citálta: „az állam hivatása az élet tökéletesen kielégítő voltának [suppetitare vitae sufficientiam perfectam] biztosítása.”²³ Új fogalom nem

17 Eugène Duthoit: Politique et sens chrétien. In: *La Société politique et la pensée chrétienne. Compte rendu in extenso des Cours et Conférences. Semaines sociales de France. Reims. XXVe Session 1933.* Lyon, 1933. 54. Duthoit 1919 és 1944 között a Semaine Sociale de France elnöki tisztségét töltötte be.

18 Gérard Cholvy – Yves-Marie Hilaire: *Histoire religieuse de la France contemporaine.* I–III. Toulouse, 1985–1988. II. (1880–1930) 158–162.; Daniel Moulinet: *Actions et doctrines sociales des catholiques. 1830–1930.* Paris, 2021. 164–167. Az 1904 óta szervezett nyári egyetemet mindig más városban tartották. Minden évben egy-egy aktuális problémakört vitattak meg, s az előadásokat kötetben jelentették meg.

19 Az egyhetes program nyitónapjának eseményeiről lásd La Semaine sociale de Reims. *La Croix* 1933. július 25. 1–2. A munkahét zárodokumentumának ismertetését lásd Les conclusions de la Semaine sociale de Reims. *La Croix* 1933. augusztus 3. 4. Magyarul, jóval rövidebben: A keresztény politika. *Korunk Szava* 3 (1933) 332.

20 1933-ban az előadások anyagát kiadó könyv bevezetője név szerint Hévey Lászlót, majd a *Nemzeti Ujság*, illetve a *Dunántúli Hírlap* kiküldöttjét említette. Rémy: En marge de la Semaine Sociale. In: *La Société politique et la pensée chrétienne*, 19., 25.

21 Albert Valensin: Le primat de l’humain en Politique. In: *La Société politique et la pensée chrétienne*, 185–213.

22 Emmanuel Suhard: La paix du Christ par le règne du Christ. In: *La Société politique et la pensée chrétienne*, 540. [A kijelentés kis módosítással ismételve: 536., 541.]

23 Lettre de S. Em. le Cardinal Pacelli. In: *La Société politique et la pensée chrétienne*, 6. Az *Immortale Dei* enciklika (1885. november 1.) kifejezését latinul idézte az államtitkár. A Szentszék minden évben küldött üzenetet a nyári egyetem résztvevőinek.

bukkant fel a keresztény államelmélet több évszázados rendszerében,²⁴ azonban a modernitás sokféle kihívására reflektálva kezdődött meg a súlypontváltás: az egyes egzisztenciák „emberi” és „emberséges” élete elemzés és cselekvés tárgya lett. Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a közösségért élő ember kötelezettsége a közösségben élő ember méltánylására módosult, illetve az „Isten és az egyház jogainak” szavatolására tett erőfeszítések mellé az 1930-as évek második felére sorakozott fel a „hívekért”, utóbb „az emberért” érzett felelősség.

A hermeneutikai váltás nem (csak) a dolgozószobák íróasztalain született. Miközben a katolikus egyház a 20. század elejére ténylegesen egyetemessé, minden földrészen kiépült intézménnyé vált, a szekularizálódó, ellenségesnek tartott európai társadalmakban gazdag szervezeti hálót hozott létre. Az egyre újabb és egyre mélyebb krízishelyzetekkel elsőként a „terepen” tevékenykedő egyesületek, körök, társulatok találkoztak, melyek változatos története²⁵ jelzi a felsőklérus (és a Szentszék) világi hívekkel szembeni gyanakvását, mégis, e csoportok invenciózus módszereikkel, kiterjedt tapasztalataikkal a teológiai gondolkodást is termékenyebbé tették.²⁶ E pozitív kezdeményezéseket az 1920-as években a XI. Pius pápa létrehozta Actio Catholica terelte mederbe. Az egyházfőt gyakorú forrás úgy írja le, mint akit elsősorban a kirajzolódó folyamatok érdekeltek: a kavarogó események „intellektuális és erkölcsi hatása”.²⁷ Amit a kutató utólag adatként felfedez, az többszintű interakcióban született, számos cselekvő alakította történést. Az általános irányvonal, amelyet Róma adott, konfrontálódott a helyi egyházak saját víziójával, cselekvési logikájával s a lokális környezet kötöttségeivel.²⁸ A megújulás jelei mellett tény az is, hogy a két világháború között a katolikus egyház társadalmi (s részben politikai) pozícióinak megtartása vagy visszaszerzése változatlanul a Szentszék célkitűzése volt. 1922-ben XI. Pius első enciklikája e szándék világos megfogalmazása. Az *Ubi arcano Dei*

24 Témánk szempontjából a társadalmi igazságosság [iustitia socialis] mellé helyezett szociális szeretet [caritas socialis] fogalma, melyet a *Quadragesimo Anno* enciklika (1931) tartalmazott, de nem részletezett, kevésbé releváns.

25 A szociális katolicizmus nemzetközi hírvé mozgalmát, a Sillont, X. Pius pápa elsősorban fegyelmi okok – túlzottnak vélt autonómiájuk – miatt 1910-ben a francia püspököknek írt levelében megrögtte. Acta Apostolicae Sedis (= AAS) II. No. 16. 607–633. Maurice Vaussard: *Histoire de la démocratie chrétienne. France-Belgique-Italie*. Paris, 1956. 69–85.; Jean-Dominique Durand: *L'Europe de la démocratie chrétienne*. Bruxelles, 1999. 69–73.; Moulinet: *Actions et doctrines sociales*, 157–159. [Magyarul: A pápa egy francia ifjúsági egyesületről. *Budapesti Hírlap* 1910. augusztus 31. 8.]; Tötössi Miklós: A politikai katolicizmus története Franciaországban. *Katolikus Szemle* 29 (1915) 998–1001.; M. Szebeni Géza: A francia kereszténydemokrácia történetéről. *Múltunk* 52 (2007) 3. sz. 181–183.

26 Az úgynevezett rétegpasztoráció eredményessége, laikus vezetőkkel, korszakunkban kiemelkedő volt. Cholvy-Hilaire: *Histoire religieuse de la France contemporaine*, II. 384–398., III. (1930–1988) 29–36.; Moulinet: *Actions et doctrines sociales*, 171–189.

27 Charles-Roux: *Huit ans au Vatican*, 53. [„Ce qui l'intéressait, dans les facteurs de la vie nationale, c'était moins leurs actions politiques que leurs influences intellectuelles et morales.”]

28 Tanase: *Histoire de la papauté en Occident*, 376–377. Nina Valbousquet: *L'ouverture interrompue des archives de Pie XII. Une enquête en suspens*. <https://entre-temps.net/louverture-interrompue-des-archives-de-pie-xii-une-enquete-en-suspens/>. (Legutóbbi megtekintés: 2020. június 12.) A történész konkrét példákat hoz az egyházi döntéshozók (vatikáni szervek, nuncius, helyi egyházak püspökei) egészen eltérő látószögéről az 1940-es években. [„Les archives laissent apparaître des décalages certains entre les différents niveaux de la hiérarchie, loin d'offrir une réponse monolithique et compacte aux événements tragiques.”]

körlevélből ugyanakkor kitűnt, hogy nem öncélú hatalomvágy, hanem mély meggyőződés állt e mögött. A pápa úgy vélte, hogy a polgári és laikus hatalom képtelen megmenteni azt, ami az öt évig tartó katalizma után „a sok rom közt még [értékként] fennmaradt”, hiszen a világméretű összecsapás is az váltotta ki, hogy az érintett országok az előző évtizedekben „Istent és Jézus Krisztust a törvényekből és az állami életből száműzték”. Ennélfogva „megfogyatkozott a jog tekintélye és a tekintélynek tisztelete”, sőt, a politika irányítói – a nemzeti és nemzetközi életben – megfélemltek arról, hogy „nem szabad és nem is üdvös a hasznosat a tisztességéstől elválasztani”. A pápa nyomatékosította, hogy az új kormányzatok „szent kötelessége” – amennyiben a társadalmak „megrendülését” akarják helyrehozni –, a „krisztusi tanításnak” való engedelmség az országok „belső és külső ügyeiben” egyaránt.²⁹

Összegezve: a modern kori laicizálódott közegben a katolikus egyház elsődleges spirituális küldetése szabad megvalósításának követeléséhez (hozzá)kapcsolta a társadalom és bizonyos értelemben a politikaformálás igényét. Továbbra is öntudattal hirdette, hogy az „igaz vallás” közvetítése mellett „az élet és jog összes erkölcsi vonatkozásaiban is az emberiség legfőbb tanítómestere”.³⁰ Ahhoz, hogy jól értsük, milyen jogcímen szándékozott közbelépni az összességet érintő kérdésekben s mit tartott a (katolikus) politikai cselekvés céljának, illetve hogy milyen lehetséges ütközéspontok voltak az egyház és az állam között, előbb fel kell idéznünk a (keresztény) államelmélet posztulátumait.

A legfontosabb referenciapont: a keresztény antropológia

A teoretikus tartóelemek legjelentősebb, minden mást meghatározó egysége a keresztény ember- és társadalomkép. A politikai és szociális tartalmú enciklikák, valamint az állam és az egyház viszonyát érintő egyéb megnyilatkozások antropológiai kijelentéseken nyugvó filozófiai vagy teológiai érvelést alkalmaztak. XIII. Leó pápának az 1880-as évektől közzétett, utóbb hivatkozási alapként³¹ kezelt írásaitól kezdve XI. Pius és XII. Pius (1939–1958) pápák körlevelein át ez utóbbinak 1942. és 1944. évi karácsonyi rádióbeszédéig, továbbá az újonnan kinevezett bíborosok előtt 1946. február 20-án elmondott szónoklatáig megfigyelhető e szerkesztés. Mielőtt az első világháború lezárultával, 1922-ben az „emberi személy méltóságának” [dignitatis personae humana] gondolata, majd a „totális állam”³²

29 XI. Pius pápa *Őszentségének Encyklikája Krisztus békéjéről*. Bp., 1923. 24., 30., 22–23., 33.

30 Vass József: *Demokrácia*. Bp., 1917. 20. Vass frappáns mondatban összegezte XIII. Leó politikai tárgyú megszólalásainak vezérmotívumát. A pápa egyik első megfogalmazása az 1880-as évekből: az egyház, minthogy minden ember javáért létezik, beplántálta a szelídséget [mansuetudo] a lelkekbe, az emberségeséget [humanitas] az erkölcsökbe, a méltányosságot [aequitas] a jogrendszerbe. Sanctissimi Domini Nostri Leonis Pape XIII. Epistola Encyclica. *Religio* 40 (1881) II. félév. 6. sz. 43.

31 Daniel-Joseph Lallemand említett kötete Aquinói Szent Tamás és Luigi Taparelli d’Azeglio (1793–1862) traktátusai mellett rendkívül sokat idéz XIII. Leó megnyilatkozásaiból.

32 1937-ben Iványi-Grünwald Béla az akkori közelmúlt eseményeire visszatekintve már használta e terminust. *Egyetemes történet*. I–IV. Szerk. Hóman Bálint – Szekfű Gyula – Kerényi Károly. Bp., 1935–1937. IV. ([Iványi-Grünwald Béla:] A legújabb kor története) 486., 489. A *Korunk Szava* folyóirat a kifejezés bevezetői közé tartozott. Egyik első utalást lásd Heinrich Getzeny: Mi ellen küzdünk ma? *Korunk Szava* 3 (1933) 6. sz. 88–89.

metódusai miatt 1937-ben a „személyiség jogainak” [persönliche Rechte] prioritása megjelent volna a hivatalos egyházi dokumentumokban, a 19. század utolsó harmadában napvilágot látó tanítóhivatali szövegek – a liberális államok szerződéses modelljeit ellensúlyozandó szándékkal – az organikus államszervezetet dicsérték, s ismérveit taglalták.

A katolikus felfogás szerint az ember eszes, ezért szabadsággal és erkölcsi felelősséggel felruházott, célokat kijelölő „teremtmény”, ezenfelül közösségben élő, sőt arra utalt lény is. XIII. Leó 1881-ben a hatalom, illetve a felhatalmazás forrásáról értekező enciklikájában így írt:

„A természet, vagyis inkább a természet alkotója rákényszeríti az embereket, hogy társaságban éljenek: ezt bizonyítják a beszélő tehetség, a társasélet e leghatásosabb közvetítője, [...] nemkülönben azon sok fontos érdek [res necessariae], melyet az egyes ember megvalósítani képtelen, társulva és vállalva pedig elérhet...”³³

Az évtized közepén, amikor az „államok keresztény szervezetét” körvonalazta, megint e kiindulópontból jutott el a politikai közösség, s ehhez szorosan kapcsolódva a tekintély – az egyéni törekvéseket egy magasabb érték, a közjó felé orientáló személy vagy társulat – létének indoklásához. Utóbbi téma, más felvezetéssel, már az előző irat releváns része volt. „Az emberi természet sajátja, hogy társadalomban él [insitum homini natura est, ut in civili societate vivat]: az ember ugyanis az élethez szükséges képzést és felkészülést, továbbá szellemi, lelki kiteljesedését önmagában nem érheti el” – olvasható az 1885-ben írt textusban.

„Isten gondoskodott arról, hogy emberi kapcsolatokba és közösségbe szülessék bele, mind családi és társadalmi értelemben, hiszen csupán ez képes az élet tökéletesen kielégítő voltát nyújtani. Mivel pedig semmiféle közösség [societas] nem állhat fenn anélkül, hogy valaki, aki hatékony és egyenlő ösztönzéssel indítja az egyéneket a közös szándék felé, s az összes élén nem állna, nyilvánvaló, hogy az emberek polgári közösségének [communitas civilis] szüksége van egy olyan tekintélyre, mely azt irányítja.”³⁴

A sokaság önszerveződése a tagok boldogulására – a *corpus politicum* – az ember - mi volt természetes folyománya. Az állam ezért nem mesterséges alkotás, nem hasznossági megfontolás, netán rettegés hozza létre, hanem az ember „tökéletesedését” szolgáló „erkölcsi szükségesség” teremti meg – összegezték az 1920-as évektől a pápai tanítóhivatal (és az újszolasztika) eme tételeit a magyar bölcselek – Kiss János, Lányi Ede, Strommer

33 Körlevél a kormányhatalomról. Diuturnum illud. 1881. június 29. In: *Szentséges Atyánknak XIII. Leó pápának beszédei és levelei*. Szerk. Prohászka Ottokár. Bp., 1891. 129–130. [A hazai klérus számára latin nyelven: Sanctissimi Domini Nostri Leonis Pape XIII. Epistola Encyclica. *Religio* 40 (1881) II. félév. 5. sz. 34–35.]

34 Immortale Dei enciklika. In: Heinrich Denzinger – Peter Hünermann: *Hítvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*. Bp., 2004. (Szent István Kézikönyvek 9) 609. [Latin nyelven: Epistola Encyclica de civitatum constitutione christiana. *Religio* 44 (1885) II. félév. 40. sz. 314.]

Viktorin, Zsigmond Andor – hazai értelmiségi közönségüknek.³⁵ 1888-ban, megválasztása tizedik évében, XIII. Leó pápa más oldalról, mégpedig „az egyház jogai” felől közelített, amikor a vallásszabadság „helytelen” értelmezése okán említette az egyén és a közösség magától értetődő relációját a *Libertas praestantissimum donum* kezdetű terjedelmes körlevélben.³⁶ A konkrét politikai cselekvés szempontjából a 20. században mérvadónak számító *Sapientiae christiane* enciklika – amely a keresztény polgároktól és politikusoktól elvárt magatartást összegezte –, először tartalmazott egy olyan kijelentést, amely az 1930-as években jelentőségre tett szert. 1890-ben az állítás még nem jelentett perspektívaváltást, a közösség szerepe nem halványult el. Az iparosodás, a technikai fejlődés ténye, a túlzó anyagiasság elfeledtette – húzta alá az expozíció –, hogy az ember ugyan „kellemes és kényelmes életre” áhítozik, mindamelllett, „legbensőbb valójára” hallgatva, „magasabb és fenségesebb javak”, azaz szellemi tevékenység és spiritualitás után is vágyik. Több mint termelő alany és adózó polgár. A szociális kérdéssel már perugiai püspök korában foglalkozó egyházfő, aki Róma püspökeként külön okmányban tért ki e problematikára,³⁷ a gazdasági érdekek uralta értékrend előretörése, valamint az erkölcsi szabályok hanyagolása kapcsán dorgált: „A társadalom nem célja és rendeltetése önmagának és az ember sincsen a társadalomért; hanem minden társadalmi összeköttetésnek célja az, hogy segítségére legyen az egyeseknek az Isten által kitűzött cél [perfectio] elérésében.”³⁸ A „Tacitus-irályú”,³⁹ veretes latin nyelven írt s témákban gazdag dokumentumot Simor János hercegprímás nem véletlenül adatta ki magyarul is, jóllehet a megnyilatkozások világiaknak is szánt hiánytalan fordítása az első világháború végéig nem volt szokványos. Prohászka Ottokár esztergomi teológiai tanárként a heves egyházpolitikai viták idején közölt válogatást szűk másfél évtized (1878–1891) „pápai szabványaiából”. Szelekciójának motivációit két félmondat világítja meg. Egyrészt úgy ítélte, hogy „az állam jellege annál tisztább és eszményibb, minél erkölcsibb – minél távolabb áll az izmok s a lőpor erejétől”, másrészt aláhúzta, hogy a keresztény tan kifejtésekor XIII. Leó pápa mindenkor felkínálja a hatóság-

35 Kiss János: Mit várhatunk az államhatalomtól? *Religio* 80 (1921) 1. sz. 91–106.; Lányi Ede: A keresztény államelmélet. *Magyar Kultúra* 13 (1926) 598–602.; Strommer Viktorin: Az állam és az állami hatalom eredete. *Pannonhalmi Szemle* 2 (1927) 3. sz. 209–223.; Zsigmond Andor: A mi államigenlésünk. *Magyar Kultúra* 26 (1939) 295–296.

36 Az államhatalom kötelezettségeként felfogott vallástisztelet indokaként jelentette ki, hogy „Isten az, ki az embert társas lényre teremtette, s a hozzá hasonló társaságába helyezte, hogy azt, amit természete megkíván [igényel], s önmaga által el nem érhetne, a társaságban megtalálja”. Körlevél az emberi szabadságról. *Libertas praestantissimum*. 1888. június 20. *Szentséges Atyánknak XIII. Leó pápának beszédei és levelei*, 305. [Latin nyelven: *Religio* 47 (1888) I. félv. 52. sz. 413.]

37 A modernitás kihívásai közül a munkáskérdésre kívánt megoldást adni a hosszú előtörténetű, négy szerkesztési fázison átesett *Rerum novarum* kezdetű körlevél (1891). A dokumentum tekintélyt kölcsönzött a szociális katolicizmusnak, s útjára indította a „katolikus társadalomtudományt”. Tanase: *Histoire de la papauté en Occident*, 364–368.; Arno Anzenbacher: *Keresztény társadalometika*. Bp., 2001. 130–133.; Botos Máté: Adalékok az első szociális enciklika keletkezéstörténetéhez. *Sic Itur ad Astra* 6 (1993) 3–4. sz. 67–76.; Moulinet: *Actions et doctrines sociales*, 125–131.

38 XIII. Leó pápa Ő Szentségének körlevele a keresztény polgárok főbb kötelelességeiről. Esztergom, 1890. 3–4.

39 Magyarország herceg-prímásának Simor János bíboros esztergomi érseknek a Szent-István-Társulat naggyűlésén [sic!] fölolvastott megnyitó beszéde. *Religio* 49 (1890) I. félv. 24. sz. 185.

goknak „a társadalmi bajok leküzdésére az egyház szolgálatát”.⁴⁰ Prohászka ezért a szemelvényekben azt domborította ki, amit a liberális kormányok vezetett, polgárosuló Magyarországon a katolikus egyház pozícióinak megszilárdítására nézve lényegi tartalomnak hitt, de sajnálatos módon kihagyta azon részeket, melyek pár évtizeddel később, a 20. század drámai eseményei közepette irányfényként szolgálhattak volna. Így mellőzte az egyház és a világi hatalom jogosultságainak, valamint „rendezett kapcsolatának”⁴¹ pontos meghatározását, illetve hanyagolta az uralommá váló hatalom és az engedelmeség viszonyát.⁴² Nem csodálkozhatunk azon, ha 1927-ben a bencés Strommer Viktorin államelméleti elképzeléseket ismertette arra figyelmeztette a katolikus intelligenciát, hogy „kellő szellemi felkészültség hiánya vagy legalább fogyatékosága miatt nemcsak szenvedő részesei, hanem okozói is lehetnek egy végzetes hajótörésnek”.⁴³

Az első világháború meghozta a „visszasüllyedést a barbárok vadságába”, s következményként megtelepedett „az általános zavar és felfordulás”, mígnem hétköznapivá vált a „tartós nyugtalanság” és a „félelem szorongása” – írta meglehetősen realistán XI. Pius pápa 1922 decemberében *Ubi arcano Dei* kezdetű bemutatkozó körlevelében.⁴⁴ Hazánk lakossága kevesebb mint egy év alatt három rendszerváltást élt meg. A véráldozat, a káosz és a nyomorúság tapasztalata okozhatta, hogy a tanítóhivatali reflexióban többször visszaköszönt egy mindeddig nem szereplő kifejezés, amely az egyén, a közösségi szerveződések és az államhatalom korábban is fejtegetett hármasan belüli átrendeződés kezdeteire utalt. „Az ember személyének méltósága szinte számba sem jön, csak az erőszak és a szám érvényesül” – fájjalta az egyházfő.⁴⁵ S valóban, pár év múlva, a totalitarizmus hatására – az 1930-as évek második felétől kezdve – az önmegvalósítása során másoktól függő „személy” és a különféle „közületek” kapcsolódását a hivatalos római állásfoglalások új hangsúllyal gyarapítva tárgyalták. A pozitív (állami) jog fundamentumának tekintett természetjog követelményeként ekkor került előtérbe az individuális lét méltósága, a cselekvő alanyként felfogott ember autonómiája, az ebből fakadó jogok gyakorlása, az állampolgár, a társadalom, valamint a politikai közösség azon harmonikus együttműködése, amely a személy tökéletesedését hivatott szolgálni. 1937 márciusában elsőként a német nemzetiszocialista

40 *Szentséges Atyánknak XIII. Leó pápának beszédei és levelei*, 3–14. A szerkesztő-fordító a bevezetőben jelezte, hogy a kötet szemelvényeket foglal magában.

41 Az „ordinata colligatio” kifejezés később szakszóvá vált. *Epistola Encyclica de civitatum constitutione christiana. Religio* 44 (1885) II. félév. 41. sz. 323.

42 Az állampolgári engedelmeség határait minden említett enciklika szóba hozta, Prohászka egyedül a *Sapientiae Christianae* sorait közölte, s ott az egyházvédelem kontextusában, holott a téma folytonos ismétlése önmagában fontos jelzés.

43 Strommer: *Az állam és az állami hatalom eredete*, 209. A szerző az „agyonreklamírozott” népfélség elvének értelmezéseit, valamint az „állami omnipotencia” kérdését tárgyalja, s közben kifejti a keresztény alapelveket.

44 XI. Pius pápa *Ő Szentségének Encylikájá Krisztus békéjéről*, 16–17.

45 Uo. 20. Hasonló kijelentések uo. 31–32. Az enciklika struktúrája, valamint gondolatvilága rendkívül hasonló a párizsi nunciatúra felkérésére írt dokumentumhoz, melyet 1922 elején szerkesztett Jean Verdier, Gustave Desbuquois és Ferdinand Renaud. Elviekben az újonnan megválasztott pápa levelet intézett volna a francia katolikusokhoz. Lehetséges, hogy az addig nem használt kifejezés innen (is) eredeztethető. Paul Droulers: *Politique sociale et christianisme. Le père Desbuquois et l'Action Populaire 1919–1946*. Paris, 1981. 304–309.

állam szabadságkorlátozó és egyházellenes lépéseire reagáló *Mit brennender Sorge* enciklika érvelt ilyenformán.

„Az embernek vannak Istentől nyert személyes jogai, amelyeket a közösség tőle el nem vonhat olyan beavatkozásokkal, melyek azok tagadását, eltörlését vagy használati tilalmát célozzák. [...] Az emberi közösség az Isten akarata szerint eszköz arra, hogy az egyes ember benne teljesen kifejleszthesse egyéni és társadalmi képességeit, amelyeket azáltal, hogy ad és kap, a saját és mások javára értékesíteni tartozik.”⁴⁶

XI. Pius pápa és munkacsoportja⁴⁷ az előbbi irattal szinte egy időben a bolsevik államról is összegezni kényszerült az egyház tanítását. A társadalmi igazságosságra érzékeny egyházfő⁴⁸ a *Divini Redemptoris* című megnyilatkozásban a hagyományos doktrínát más úton boncolgatta. A kapitalizmus vadhajtásainak bírálataival a szociális enciklikák nyomdokán járt, mégis főként a kommunista ideológia állításait semlegesítette.

„Isten az embert mint természeténél fogva társas lényt a társadalomba helyezte. Teremtő tervében a társadalom eszköz az ember számára, hogy azt célja elérésében segítse, mert a társadalom az ember miatt van és nem fordítva. Persze nem abban az értelemben, mint az önző liberalizmus magyarázza, hogy a társadalom az egyén önkényének van alávetve; hanem abban az értelemben, hogy a társadalmi szervezetben válik lehetővé kölcsönös közreműködéssel a földi jólét kimunkálása mindenkire számára.”⁴⁹

Az írás az egyénnek túlzóan elsőbbséget adó, haszonelvű nyugati gazdasági és politikai rendet kritizálja, ellenben a kelet-európai mintájú közösségszervezés elvét el is utasítja, a keresztény tételeket pedig mindkettővel szembeállítja. Egyúttal – e műfajban első alkalommal – sorolja az alapvető „kiváltságokat”, másként szólva az „Istentől nyert személyes jogokat”.⁵⁰ A bírált ideológián és politikai rendszeren túlmutat az axióma: „Míg a kommunisták az emberi személyt egészen kiüresítik az ember és a társadalom kölcsönös viszonyának fölforgatásával, addig az ész és a kinyilatkoztatás az egyéniséget fölmagasztalják.”⁵¹ Látni fogjuk, a „személy” fogalmának hangsúlyozása az 1930-as évek elejétől

46 XI. Pius pápa apostoli körlevele a kat. Egyház helyzetéről Németországban és a kat. vallás helyzetéről Mexikóban. Bp., 1937. 29–30. (Az enciklika megjelenési dátuma: 1937. március 14.)

47 Droulers: *Politique sociale et christianisme*, 191–198.; Philippe Chenaux: *L'Église catholique et le communisme en Europe (1917–1989)*. Paris, 2009. 100–115.

48 Az „individualisztikus gazdasági rendszert”, azaz a szabadversenyos kapitalizmust bíráló *Quadragesimo anno* enciklika (1931) új lökést adott az állami szociálpolitikával foglalkozó szakembereknek. Az „elváltozott szocializmus” című fejezet tartalmazott antropológiai megállapításokat. Itt a teisztikus látószög különösen érvényesült. XI. Pius pápa apostoli körlevele a társadalmi rend megújításáról. Bp., 1931. 63.

49 XI. Pius pápa apostoli körlevele a kommunizmus ellen. Bp., 1937. 21–22.

50 Uo. 21. „... joga van az élethez és testének sérthetlenségéhez, a lét szükségleteihez; joga van a végcéljához eljutni az Isten által kijelölt úton; joga van a társuláshoz, a magántulajdonhoz és a tulajdon élvezetéhez.”

51 Uo. 23.

jelent meg újdonságként a francia katolikus filozófiai és közgondolkodásban.⁵² A Szent-szék, ahogy említettük, visszatérően támaszkodott e szakértői gárdára.

A racionális belátásra⁵³ épülő józan politikai rend és a természetfeletti hitigazságok múlthatatlan érvénye az 1939 óta a világegyházat irányító XII. Pius pápa [Eugenio Pacelli] okfejtéseinek jellemző motívuma. A despotizmus új formái és a háború borzalmainak beszámolóí⁵⁴ hatására a volt szentszéki diplomata egyházfőként a keresztény társadalom- és államelmélet koherens rendszerét fejlesztette tovább olyannyira, hogy a demokratikus berendezkedést 1944 telén először nevezte az állampolgárok méltóságát és szabadságát jótálló szisztémának.⁵⁵ E határkönek számító, a politika világát közvetlenül érintő felszólalás előzménye a pápa 1942. évi karácsonyi rádióbeszéde,⁵⁶ amelyben az államszervezés legfőbb irányelveit ismertette. A hivatalos fordítás⁵⁷ elkészülte előtt már szövegvariánsok jelentek meg a magyarországi újságosstandokon.⁵⁸ A szónoklatban a helyes társadalmi, jogi és államrend kifejtését megelőzte egy sarokigazság felidézése: „A társadalmi élet eredeti rendeltetése és lényeges célja az emberi személy fenntartása, fejlesztése és tökéletesítése.”⁵⁹ A hosszú kommentár közben újfent ismétlődött a gondolat: „Minden társadalmi élet célja változatlan, szent és kötelező marad: az Isten képmására teremtett ember egyéni értékeinek kifejlesztése.”⁶⁰ E műben épp e logika folytán kapott helyet külön-külön

- 52 A *Semaine Sociale de France* 1933-ban megrendezett, többnapos, 25. nyári szabadegyeteme, amely a „személy” fogalmára fókuszált, fentebb szóba került. Az előadások gyűjteményes kötete általános és szakpolitikai (oktatásügyi, gazdasági, egészségügyi, közigazgatási) kérdéseket is taglalt: *La Société politique et la pensée chrétienne*. A perszonalizmus gyökereiről: Jean-Louis Loubet de Bayle: *Les non-conformistes des années 30. Une tentative de renouvellement de la pensée politique française*. Paris, 2001. 366–385.
- 53 A világ törvényszerűségeit megismerni akaró értelem nagy szerepet kapott a modern kori katolikus (neotomista) filozófiában. Horváth Sándor OP, az 1930-as években a fribourgi egyetemen is tanító bölcselelő a természetjogból fakadó követelményeket a kutató elme észszerű belátásaként határozza meg. E keretként szolgáló alapfelismeréseket azután a tételes jog konkretizálja. „A természet tényekben, léteadatokban beszél. A hajlandóságok, ösztönök, és a különböző alkalmasságok képviselik hangját, amelyet az értelem felfog. [...] Az így megfogalmazott szabványokat mondjuk természeti törvénynek és amennyiben az értelmes lény, az ember életéről és életműködéséről van szó, természetjognak.” Horváth Sándor: *A természet-jog rendező szerepe*. In: *A katolikus írók új magyar kalauza*. Szerk. Almásy József. Bp., 1940. 85.
- 54 A nunciatúrákról érkezett jelentések olvasását kiegészítette az olasz csapatokat kísérő tábori lelkészekkel való alkalmi személyes konzultáció. Pirro Scavizzi már 1942 januárjában a zsidóság elleni „különösen súlyos” atrocitásokról számolt be, s egymillióra becsülte a tömeges kivégzések áldozatainak számát. Chenaux: *Pie XII*, 280–286.
- 55 *XII. Pius pápa 1944 Karácsony estjén elmondott rádióbeszéde*. Bp., 1946. 4.
- 56 A rádióbeszédet szerkesztője az előző pápa két enciklikája (*Quadragesimo Anno* s a meg nem jelent *Humani generis unitas*) előkészítésében is szerepet játszó Gustav Gundlach (1892–1963) német jezsuita volt. Chenaux: *Pie XII*, 274.
- 57 A hivatalos verziót, Galla Ferenc prelátnak munkáját az *Actio Catholica* publikálta 1943 márciusában: *XII. Pius pápa 1942. évi karácsonyi rádióbeszéde*. Bp., 1943.
- 58 A Legfőbb Pásztor kifejti az államok és népek belső rendjének alapelveit, melyek a nemzetközi békés együttélés és együttműködés lényeges elemei. *Nemzeti Újság* 1943. január 17. 17–19. Miután a Jelenkor szerkesztőse sajnálkozását fejezte ki, hogy „e megrendítő beszéd oly rossz fordításban talált tolmácsolást”, újabb teljes fordítást adott közre: XII. Pius pápa beszéde. *Jelenkor* 5 (1943) 3. sz. 5–8. Rövid összegzés: A pápa a szellemi Szentföld felszabadításáról. *Magyar Nemzet*, 1943. január 17. 7–8.
- 59 *XII. Pius pápa 1942. évi karácsonyi rádióbeszéde*, 13.; AAS XXXV. 1943. január 26. 12. [„Origine e scopo essenziale della vita sociale vuol essere la conservazione, lo sviluppo e il perfezionamento della persona umana.”]
- 60 *XII. Pius pápa 1942. évi karácsonyi rádióbeszéde*, 18.

szakaszokba foglalva a munkásság sorsa,⁶¹ valamint az immár másodsorra listába szedett emberi jogok⁶² érvényesülésének kívánalma.

E kezdetek ismeretében sem lehet eléggé aláhúzni az 1944. decemberi beszéd kivételességét. Horderejét jelzi, hogy Magyarországon 1945–1946 fordulóján két párhuzamos, részben vetélkedő katolikus tolmácsolás igyekezett közkinccsé tenni a pápa szavait.⁶³ A buzdítás a „keserű tapasztalat”, vagyis az „ellenőrzést nem tűrő”, „érinthetetlen”, „diktatórikus” hatalom⁶⁴ ellenpontjaként nevezte meg a demokratikus kormányzati formát, de a témát nem politikatudományi sémák mintájára elemezte:

„... az Egyház gondja és érdeklődése nem annyira a demokrácia struktúrájára és külsődleges felépítésére irányul – mert hiszen ezek mindig az egyes népek sajátlagos törekvéseitől függenek –, hanem inkább az emberre, mint olyanra, aki távolról sem tárgy és passzív eleme a társadalomnak, de bizony alanya, oka és célja, ezzel kell lennie s ennek kell maradnia.”⁶⁵

A demokratikus állam polgárainak, valamint a közhatalom gyakorlóinak „jellegzetes megkülönböztető vonásait” taglaló fejezetekből kiviláglik, hogy a régi organikus szemlélet és az új megközelítés nem állt ellentétben egymással. „Az állam a valóságban egy igazi nép [un vero popolo] szerves egysége.”⁶⁶ A felelősséget hordozó, köteleességekkel és sértethetetlen jogokkal rendelkező egyén történésekre reflektáló, meggyőződését követő személy. Nem manipulálható tömegelem, nem valamiféle alaktalan sokaság [massa] tagja – hangzott el az üzenetben.⁶⁷ A tudásából és tenni akarásából származó „életteljesség”

- 61 A munkás világ. In: XII. Pius pápa 1942. évi karácsonyi rádióbeszéde, 24–27. Egy másik alfejezet, A munka méltósága és jogai című (uo. 34–37.) foglalja össze az egyház szociális tanítását.
- 62 Az emberi személy méltósága és jogai. In: uo. 31–32. „Ezek a jogok a testi, szellemi és erkölcsi élet fenntartásához és fejlesztéséhez, különösen pedig a vallásos kiképzéshez és neveléshez való jog. A magán és nyilvános istentisztelethez való jog, beleértve a vallásos jellegű karitatív tevékenységet is. Elvben, a házassághoz és a házasság céljának eléréséhez való jog, a házastársi és családi élethez való jog. A családi élet fenntartásához elengedhetetlen eszköznek, a munkának a joga. Az állapot szabad megválasztásának joga, így tehát a papi és szerzetesi élethez való jog is. Az anyagi javak használatához való jog, amely azonban számot vet egyéni köteleességeivel és a társadalmi korlátozásokkal.” Uo. 32.
- 63 Hantos-Varga Márta: A magyar katolicizmus és az „igazi demokrácia” 1945–46-ban. *Egyháztörténeti Szemle* 16 (2015) 1. sz. 96–127. Előbb az Actio Catholica kiadása jelent meg: XII. Pius pápa 1944 Karácsony estjén elmondott rádióbeszéde. Bp., 1946., majd Barankovics István szerkesztésében A demokrácia könyvtára című sorozat első darabja közölte a gondolatokat: XII. Pius pápa: A demokráciáról. Bp., 1946. Mindkét fordítás készen volt 1946 januárjában. A (Keresztény) Demokrata Néppárthoz köthető második füzet szövegének fordítási megoldásain néhol átüt az aktuálpolitikai motívum.
- 64 XII. Pius pápa 1944 Karácsony estjén, 4., AAS XXXVII. No. (1945. január 28.) 1. 12. [„... un’amara esperienza...”, „... un potere dittatoriale, insindacabile e intangibile...”]
- 65 XII. Pius pápa 1944 Karácsony estjén, 4., AAS XXXVII. 12. [„... all’uomo, come tale, che, lungi dall’essere l’oggetto e un elemento passivo della vita sociale, ne è invece, e deve esserne e rimanerne, il soggetto, il fondamento e il fine.”]
- 66 XII. Pius pápa 1944 Karácsony estjén, 5. A szöveg gondosan kerüli a nemzet szót.
- 67 AAS XXXVII. 13–15. A fogalmazásmód tömör és kifejező: „una persona consapevole delle proprie responsabilità e delle proprie convinzioni”, továbbá „l’uomo come persona autonoma, vale a dire soggetto di doveri e di diritti inviolabili”.

[pienezza della vita] lendíti előre hordozó közegét, a népet is.⁶⁸ Az állam működőképeségének garanciáját egyik oldalon az aktív választó adja, a másik ténnyel a tényleges tekintély léte, valamint a kormányzás minősége. A pápa kiemelte, hogy a jog és az igazságosság érvényesülését csak „helyes és biztos ítéletű”, jellemes politikusoknak a hatalommal vissza nem élő cselekvése biztosítja.⁶⁹ A demokrácia így lesz „valódi” és „kiegyensúlyozott”.⁷⁰ Vitathatatlan a közlemény különlegessége: a hagyomány és a modernitás szempontrendszerének találkozása. Fontos megjegyeznünk, hogy elsődlegesen nem a liberális parlamentarizmus rendszerének igenléséről van szó, amint a *Mit brennender Sorge* vagy a *Divini Redemptoris* dokumentumokban kifejezett erős bírálathoz sem szabad azt a következtetést levonni, hogy a személyt abszorbeáló totalitarizmus kritikája a nyugat-európai politikai rend felértékelését jelentette volna.⁷¹ A közös metszet a (liberális) demokrácia és a kereszténység hordozta közös érték volt: az emberi méltóság és az emberi jogok eszményképpé emelése. A magyar reformkatolikusok írásaiban – kiváltképp 1939 és 1944 között a *Jelenkor* publicisztikájában – egyébiránt nyomon követhető a változás (a személyközpontú politikai rend keresésének) folyamata. Hogyan született meg a háború utolsó esztendejében e részleges kapcsolódás? Hogyan került első helyre a dinamikus aspektusból megragadott egyén?

E módosulást effektíven előkészítették az 1930-as évek megnyilatkozásai. XI. Pius pápa a megroppant összhang helyreállítására, az osztályharc megszüntetésére 1931-ben, *Quadragesimo Anno* kezdetű kríziskezelő szociális enciklikájában egy váratlan felvetéssel, a hivatásrendek ajánlásával élt.⁷² A politikai teóriát nem tartalmazó koncepciót a kommentárok egy része társadalomszervezési céljától eltérítve új államberendezkedésként értelmezte.⁷³ Szűk másfél évtizeddel később, 1944-ben XII. Pius az új elitről szólván szándékosan pontosított: olyan kiváló (vezető) férfiakra van szükség, akik nem kötődnek sem hivatásrendhez, sem társadalmi helyzethez, hanem „az egész nép sokszínű életének” képviselői.⁷⁴ Ennek ellenére megállapítható, hogy mind az 1931. évi állásfoglalásban, mind a már idézett, más kérdéskörrel foglalkozó 1937. márciusi pápai körlevelekben egyre nyomatékosabb a személy érdeke és védelme. Azonban akár emberről, akár társulatokról lett legyen szó, XI. Pius pápa látásmódja jobbára statikus jellegű volt, mintsem interaktív és serkentő. Mintha a pápaságának⁷⁵ mottóját jelentő „Krisztus békéje Krisztus Országában” vezérmondattal – mely a közéleti személyiségeket és a választókat az isteni törvények be-

68 AAS XXXVII. 13.

69 XII. Pius pápa 1944 Karácsony estjén, 7–10.; AAS XXXVII. 15–17.

70 XII. Pius pápa 1944 Karácsony estjén, 4–5.; AAS XXXVII. 12–13. [Az eredeti szövegben: „una vera e sana democrazia”, „una democrazia è veramente sana ed equilibrata”.]

71 Chenaux: *Pie XII*, 307–308.

72 XI. Pius pápa apostoli körlevele a társadalmi rend megújításáról, 43–50. Szándéka szerint a tőke és a munka kirívó ellentétét intézményi reform, a nemzetgazdaság foglalkozási ágak alapján történő átszervezése „orvosolná”.

73 Erre figyelt fel a kortárs szociáldemokrata Ries István, aki katolikus szociáletikusok munkáit idézve mutatta be XI. Pius eredeti elgondolását. Ries István: „A keresztény rendi állam”. *Szocializmus* 24 (1934) 30–36. Az 1940-es évekig folyamatos viták zajlottak a rendi gondolat értelmezéséről a katolicizmuson belül is.

74 XII. Pius pápa 1944 Karácsony estjén, 8.; AAS XXXVII. 16. [„Una eletta di uomini, che non sia ristretta ad alcuna professione o condizione, bensì che sia l’immagine della molteplice vita di tutto il popolo.”]

75 Launay: *Pie XI*, 67–84., 143–216.

tartására hívta – ez időben ki is merítette volna a politikára vonatkozó elképzeléseket, annál inkább, mivel korszakunkban a politikai katolicizmus célja a törvényhozó és a végrehajtó hatalom befolyásolása volt.⁷⁶ A hangsúlyeltolódás az 1940-es években lett kézzelfogható. Már nem az intézményi ráhatás volt súlyponti, hanem az alulról építkezés. A demokrácia feladata az állampolgárt „olyan helyzetbe hozni, hogy saját egyéni véleménye lehessen, és hogy azt a közjónak megfelelő módon kifejezésre és érvényre juttathassa” – írta XII. Pius.⁷⁷ A tájékozott és tevékeny polgár eszménye nem volt újdonság,⁷⁸ ez volt az 1920-as években az Actio Catholica alapításának egyik célja, de megvalósulása egyszerre igényelt volna integratív civil és állami szervezeti hátteret, valamint „erkölcsi emelkedettséget”.⁷⁹

Ilyenformán – e folyamat betetőzéseként – a közösségsszervezés és vezetés demokratikus módja 1945 után előnyben részesített megoldás lett.⁸⁰ Érdemes előre tekintenünk. 1946. február 20-án, egy sokat ígérő, egyúttal a Szovjetunió közép-európai térnyerése miatt aggodalmakkal teli időszakban⁸¹ a pápa a nyilvános konzisztórium előtt szűkebb körben tartott allokúciót az újonnan kinevezettek bíborosoknak. Az eseményen – nem lebecsülendő nehézségek árán – Mindszenty József hercegprímás is jelen volt.⁸² A pápa arra a megállapításra tért szüntelenül vissza, hogy a helyreállítandó társadalmi és politikai közösség alapjait, szerkezetét és erejét illetően a keresztény elméletnek konstruktív tartalma van: szilárdságot, egyensúlyt, biztonságot kölcsönöz egy-egy nemzetnek, tagjait pedig egyenlőséggel, méltósággal, egészséges szabadsággal övezi fel. A gondolatmenet minden alfejezetében főmotívumként bukkant elő az emberi személy értéke. Az egyház az állam ambícióival ellentétes logikát követ, a személyt szólítja meg – mondta XII. Pius. Tanítása előbb az egyes ember szívéig hatol [penetrare], majd ezt követően kihat annak döntéseire és tetteire. Utóbb – a keresztény közösségek által – az egyház földrajzi értelemben is kitágul, ám hamis afféle „világuralomként” bemutatni. Ezzel szemben a „modern imperializmus” a hatalomért önmagáért, s nem az emberért van. Lényegéből következően expanzív, de bármennyire hatalmas méreteket ölt növekedése, amennyiben tagadja az erkölcsi igazságokat, a centralizáció és a homogenizáció – azaz a polgárok kényszerítése – sem menti meg. Idővel az emberi együttélést aknázza alá.⁸³ Éppen ezért XII. Pius a társadalom egységének kritériumaként nagy határozottsággal ismételte elődje, valamint az 1930-as évek katolikus szociológusainak téziséit a szubszidiaritásról: azt, amit

76 XI. Pius pápa egyik teológusa, Desbuquois (1869–1959) jezsuita páter szerint lépésről lépésre kell(ene) meghódítani a törvényhozást a keresztény elveken alapuló közélet garantálásához: „conquérir pièce à pièce une législation qui assure une vie publique chrétienne”. Gustave Desbuquois: *La politique de l'Église*. Paris, 1925. 17.

77 XII. Pius pápa 1944 Karácsony estjén, 5.

78 A tevékenység inkább defenzív volt, s a katolikus érdekek védelmére irányult.

79 XII. Pius pápa 1944 Karácsony estjén, 8.

80 A természetjogi alátámasztás a demokrácia legitimitása volt: „A demokratikus államforma sokak szemében úgy tűnik, mint természeti követelmény, melyet a józan ész maga megkíván.” XII. Pius pápa 1944 Karácsony estjén, 5.

81 Chenaux: *L'Église catholique et le communisme*, 149–163.

82 Ekkor kapott ő is bíbornoki kalapot. Balogh Margit: *Mindszenty József (1892–1975)*. I–II. Bp., 2015. 512–519.

83 AAS XXXVIII. No. 5. (1946. április 1.) 143–146.

az egyes emberek és közösségek saját erejükből és képességeik révén meg tudnak valósítani, azt egy magasabb szinten szerveződött társulás, még az állam sem veheti ki hatáskörükéből. Ez jogszerűtlen és bűnös dolog, hiszen a politikai intézményrendszer feladata a társadalom alkotórészeinek segítése, s nem bekebelezése.⁸⁴ A kompetencia elvonásának tilalma és az illetékességi körök tisztelete e helyütt ráoltódott az első világháború óta hangoztatott, s itt újból tudatosított kijelentésre: a társadalmi élet középpontjában kizárólag „a maga konkrét, történelmi, egyéni” valóságában felfogott ember állhat. Mégpedig az egész ember [l'uomo completo], akit nem lehet sem elvontan, sem csupán természeti lényként definiálni.⁸⁵

A doktrínában a „személy” tehát elfoglalta méltó helyét, eközben az „összesség” sem értékelődött le, hiszen a közösség, mint alapadottság, mindig esszenciális eleme volt a katolikus államelméletnek.

Kulcsszavak: közjó, békében való nyugodt együttélés, politikai pártatlanság

„Valóságos lumen de coelo!” – ujjongott a kortárs hittudor midőn az egyházpolitikai küzdelmek évtizedében „a keresztény politikai tudomány örökbecsű kátéját”, XIII. Leó pápa *Diuturnum illud* kezdetű enciklikáját mutatta be magyarul. Az 1881-ben kiadott szöveg érzékeltetően nem pusztán azért örvendeztette meg, mert „remek [latin] essay”.⁸⁶ Ez, valljuk be, a közkinccs válás útját⁸⁷ nehezítette. Azért volt elégedett, mert a három éve regnáló főpap hajlíthatatlan elődje, IX. Pius (1846–1878) pápa megnyilatkozásait nem cáfolva mondott újat. XIII. Leó a stratégia szintjén jogfeladás nélkül képviselte a Szentszék világi (területi) és spirituális céljait, ezért élénk diplomáciát folytatott,⁸⁸ de a kényszerűségek (is) sarkallva másképp fordult az átalakuló Európához. A negatívumként elkönyvelt jelenségekre nem anatómiát szórt, hanem – az eltérő helyi adottságokat figyelembe véve – eredményesebb eszközökkel igyekezett visszahódítani a katolicizmus korábbi státusát. Színvonalas felekezeti sajtót sürgetett,⁸⁹ a mozgalmakat cselekvésre ösztökélte, nem

84 XI. Pius pápa apostoli körlevele a társadalmi rend megújításáról, 44–45.; AAS XXXVIII. 144–145.

85 AAS XXXVIII. 146.

86 Havi szemle. *Religio* 40 (1881) II. félév. 10. sz. 73.

87 Franciaországban a Maison de la Bonne Presse kiadó 1893 és 1904 között hét kötetben jelentette meg XIII. Leó pápa megnyilatkozásait. A könyvekben a bal oldalon lévő latin szöveggel szembenézett a jobb oldalra helyezett hivatalos francia fordítás.

88 Laurent Koelliker: Le pontificat de Léon XIII ou les effets indus d' une „grande politique”. In: *The Papacy and the New World Order/ La papauté et le nouvel ordre mondial (1878-1903). Vatican Diplomacy, Catholic Opinion and International Politics at the Time of Leo XIII./Diplomatie vaticane, opinion catholique et politique internationale au temps de Leo XIII.* Ed. Vincent Viaene. Leuven, 2005, 103–114.

89 A képviselt „ügy” méltósága miatt a spanyol katolikus egyháznak címzett, de sokfelé idézett *Cum multa* enciklikában azt kérte az újságíróktól, hogy „inkább az érvek súlyával, mint az irány hevességével és keménységével diadalmaskodni iparkodjanak”. Sardá y Salvany Félix: *A liberalismus bűn. Égető kérdések.* Esztergom, 1888. 88. Más fordításban: „ne harcias, hanem tapintatos írásmódot használjanak” s „az ellent inkább az érvek erejével, mint sem szenvedélyes és szúrós írással igyekezzenek legyőzni”. M. J.: Nyílt levelek a szerkesztőhöz. *Magyar Szemle* 1 (1889) 16. sz. 182. Utóbb a *Cum multa* e részlete referenciapont lett.

utolsósorban támogatta a katolikusok pártszerveződését.⁹⁰ Ehhez az (újja)építő munkához a neve alatt szereplő körlevelekben elméleti háttérrel adott, valamint ahhoz illő attitűdöt is rendelt.⁹¹ Noha az említett megnyilatkozás az „álbölcselet phantasticus tana”,⁹² a népfelség ellenében íródott, emiatt a szuverenitás forrásának eltérő megközelítéseit ütköztette, azonban a közhatalom eredetéről s feladatairól szólva kitért a teória egyéb pilléreire is: a közjó biztosítására⁹³ mint prioritásra, valamint ezzel kapcsolatban az egyház elfogulatlanságára a létező politikai formációk megítélésében. „Minden kormányformával megfér az egyház, minden kormányformát tisztel, véd és kész megszentelni”, amennyiben annak működése igazságos és a köz hasznára szolgál [si modo iustus sit et in comunem utilitatem intentus] – magyarázta a vatikáni szöveget a *Religio* szerkesztője. S amikor a pápa „örökké emlékezetes [idevágó] szavait” összegezte, hozzátette, hogy a tekintély Istentől való származtatása nem jelenti azt, hogy a „nép” az ország kormányzásában ne vehetne részt. Ellenkezőleg: „köze van a legfőbb hatalomhoz”, mert az „az ő érdekében létezik, mert annak célja a társadalom közjára, sőt mert annak átruházása és gyakorlása körül is a népnek jogai vannak”.⁹⁴ E szövegrész egyértelmű fordítását ötven év elteltével – Széchényi György 1936-ban megjelent cikkében – olvashatta a hazai közönség.⁹⁵ A közjó fogalma, definíció nélkül, XIII. Leó minden politikai tematikájú körlevelében előkerült. Az *Immortale Dei* (1885) rövidített Prohászka-verziójában még csak körülírva jelent meg, hogy a *bonum commune* a közös élet szabályozásával van szoros összefüggésben: a katolikus állampolgároknak „a közügyekben legkisebb részt sem venni, épp oly vétkes eljárás volna, mint a közjával semmit sem törődni”.⁹⁶ A hasznos, építő tevékenység mellett a politikai közösség (meg)szervezésének másik eszköze a jogrendszer kialakítása. Keresztény olvasatban a törvény funkciója a közjó munkálása, mivel a jog az igazságos rendet hivatott szavatolni.⁹⁷ Ez utóbbi tétel szintén folyamatosan előtűnt mind a beszédekben, mind az iratokban. Értelmezése az 1930-as évektől elterjedt rendeleti kormányzás, vagy a diszkriminatív törvényhozás időszakában, akkor, amikor a politika és az erkölcs összefüggéséről különösképp vitatkoztak, nem lehetett indifferens. Az egyház és az állam kapcsolatában a *iustitia* interpretálása volt az a terep, amelyről a hierarchia (csoportok és egyének érdekében) a politika cselekvőit megszólíthatta. „A törvény nem egyéb, mint a jogosult hatalomnak a helyes ésszel megegyező és a közjóra irányuló ren-

90 Eltérő okok miatt Olaszországban és Franciaországban a katolikus párt szerveződését a Szentszék megakadályozta.

91 „A mi feladatunk, Tisztelendő Testvérek, korunk viszonyaihoz mérten akként tanítani és inteni, hogy az igazság útját mindenki megtalálhassa és senki el ne hagyja.” XIII. Leó pápa *Ő Szentségének körlevele a keresztény polgárok főbb kötelességeiről*, 6.

92 Havi szemle. *Religio* 40 (1881) II. félév. 10. sz. 74.

93 *Szentséges Atyánknak XIII. Leó pápának beszédei és levelei*, 129.

94 Havi szemle. *Religio* 40 (1881) II. félév. 10. sz. 74–75.

95 Széchényi György gróf: XIII. Leó társadalombölcselete a tekintély, a szabadság, a törvény és a szervilizmus kérdésében. *Korunk Szava* 6 (1936) 35–36.

96 *Szentséges Atyánknak XIII. Leó pápának beszédei és levelei*, 225.

97 *Epistola Encyclica de civitatum constitutione christiana. Religio* 44 (1885) II. félév. 41. sz. 323. [„In genere rerum politico et civili, leges spectant commune bonum, neque voluntate iudicioque fallaci multitudinis, sed veritate iustitiae diriguntur: auctoritas principum sanctitudinem quamdam induit humana maiorem, contineturque ne declinet a iustitia.”]

delkezése” – tudósított egy újabb pápai dokumentum különlenyomata 1890-ben.⁹⁸ Simor érsek halála után a magyar laikus elit, valamint az alsópapság teljes fordításban ismerhette meg a francia katolikusoknak küldött vatikáni útmutatást, amely még érthetőbben írta le az államhatalom, a törvény és a közjó viszonyát.⁹⁹ Ebből nyilvánvaló, hogy a hivatali tekintély azért „nélkülözhetetlen és parancsolólag szükséges”, mert az egyének együttes boldogulását szolgáló helyes törvénykezésért létesült. A szózat vezérmondata szerint: „az államban a közjó, Isten után, az első és legfőbb törvény”.¹⁰⁰

Ahogy az eddigiekből kiderült, a mindenkire kiterjedő igazságosság – a kölcsönös jogok és kötelességek rendszere – a közjó magva. Egyrészt ez teszi lehetővé az egymásra utalt polgárok tartós együttműködését, másrészt az egyén kibontakozását, harmadrészt a társadalom harmóniáját. A 20. századig a tanítóhivatali szövegekben a *bonum commune* a tagok kapcsolódását, a rendezettséget, a kiszámíthatóságot, a közösség békés életét, s ennek biztosítékait, elsősorban a jogrendszer korrekt alkalmazását jelentette. Negatív értelemben a felfordulás [*dissensio civilis*], a lázadás [*seditio*] és háború [*bellum*] hiányát. Ámde a rend és a fegyelem nem szinonim szavak – erre épp korszakunkban egyre többször figyelmeztettek –, ez utóbbi elnyomással fajulhat, holott az egyház „sohasem volt ellensége a tisztas szabadságnak, de mindig visszautasította [detestor] a zsarnoki uralmat” – hangoztatta 1881-ben a pápai szöveg.¹⁰¹ Emellett a közjó fogalmában – Aquinói Szent Tamás hatására – a középkortól kezdve benne rejtett egy olyan dinamikus elem, amelyet az első világháború után kezdtek igazán értékelni, jóllehet XIII. Leó „oktatásaiból” már kihallik: bár a rend a részek (vagyis a társadalomban helyüket betöltő egyesek) összhangja, de egyben a lakosok közös célra irányulása is. A közös cél jóváhagyott közös értékeket feltételez, s értelemszerűen a cél eléréséhez rendelt jogszerű és alkalmas eszközöket.¹⁰² Mielőtt még az 1930-as években Európa egyik térfelén az értékpluralizmus jelensége, a másikon a totalitarista államok eljárás módja gyújtópontba állította volna a közjó jelentés tartalmának ezt a rétegét – úgy mint a nemzet egész közössége érdekében a konszenzusos cselekvés fontosságának felismerését –, ötven évvel korábban az *Immortale Dei* kezdetű levél már leszögezte, hogy „általában véve jó és hasznos, ha a katolikusok a községi [önkormányzati] ügyek szűkebb köréből kilépve, az állam kormányzásában is részt vesznek”,¹⁰³ majd ezt a *Libertas praestantissimum donum* cirkuláre is megerősítette.¹⁰⁴ Az elveket aprópénzre váltva – az adott történelmi szituációt mérlegelve s az ideológiai polgár-

98 XIII. Leó pápa *Ő Szentségének körlevele a keresztény polgárok főbb kötelességeiről*, 8.

99 *Ő szentsége* XIII. Leó pápa körlevele Franciaország érsekeihez, papságához és összes katolikus híveihez. *Religio* 51 (1892) I. félév. 27. sz. 213. A hetente kétszer megjelenő *Religio* a 20. és a 28. lapszámok között közölte a francia szöveg magyar fordítását, a 41. számban pedig a pápa bíborosokhoz írt ismétlő és pontosító szavait.

100 *Religio* 51 (1892) I. félév. 24. sz. 191–192.

101 *Religio* 40 (1881) II. félév. 6. sz. 43.

102 Suhard: *La paix du Christ par le règne du Christ*, 534–535.

103 *Szentséges Atyánknak XIII. Leó pápának beszédei és levelei*, 225.

104 „A közügyekben részt venni, ha csak ezt a különös helyi- és időviszonyok nem tiltják, jó és helyes; sőt az Egyház igen is óhajtja, hogy az egyes polgárok, a mennyire csak tehetik, a közjólétet előmozdítsák, s hazájukat védjék, fenntartsák és gazdagítsák.” Sardá y Salvany: *A liberalismus*, 215. A kötet végére helyezték az enciklika magyar fordítását.

háborút megelégtelve – az *Au milieu des sollicitudes* enciklika (1892) arra szólította fel a zömében monarchista francia katolikusokat, hogy fogadják el a köztársasági államformát [Ralliement]. A fennálló alkotmányos hatalom támogatásán túlmenően a Szentszék azt is kérte, hogy a hívek „minden tisztességes és törvényes eszközzel” törekedjenek „a rossz és bölcs előrelátás nélkül hozott törvények jóra változtatására”, hiszen az ország számára ez „eszélyes és bátor szolgálat”. XIII. Leó ekkor húzta alá legerélyesebben, hogy a szenvedélyek szította „pártos állásfoglalás” egyszerre fenyegeti a katolikusok egységét és a „nemzet közérdekét”, hisz megszűnik „az egyetértés és összetartás a közös végcélra”. A köztársaság elfogadását az okolja meg, hogy „a társadalom közjáva felülmúl minden más érdeket, mert ez az emberi társadalom teremtő elve és fenntartó eleme [principe créateur et l'élément conservateur].”¹⁰⁵ A tény, hogy az egyházfő – teljesen szokatlan módon – a püspökökön kívül „az összes katolikus hívőhöz” és „minden jó érzésű francziához” anyanyelvén intézett felhívást, mutatja a kimondott tétel fontosságát. Az értetlenség és elutasítás miatt¹⁰⁶ a francia bíborosokhoz intézett üzenetben új gondolattal mélyítette el a korábban mondottakat: a politikai kormányzás formáját (legyen az királyság, császárság vagy köztársaság) nem szabad összekeverni a hatalom átruházási módjának, valamint a hatalomgyakorlás színvonalának minősítésével. A hatalom [le pouvoir constitué], mint olyan, elengedhetetlenül szükséges az emberi társulások életéhez, ezért a tisztelet és az engedelmesség korlátok között kötelező, a törvényhozás [la législation] azonban bírálóat alá vonható. De „a közjólét [bien commun] és a közbéke [tranquillité publique] mint legfőbb kritérium”¹⁰⁷ megszabja az állampolgári reagálás milyenségét – óvott a pápa. Az anarchia és a polgárháború – amelynek lehetőségére a körlevelek *expressis verbis* céloztak – a közös élet rendjét és biztonságát rúgja fel. XIII. Leó tartott az erőszaktól, éppenséggel ezért bélyegezte „veszthozó mételynek” és „szörnynézetnek” a szocialista tanokat,¹⁰⁸ de a politikai vonatkozású állásfoglalásokban a civil hatóságok figyelmébe ajánlotta, hogy a „nagyobb baj elkerülése, vagy valamely nagyobb jó elérése és megőrzése végett” legyenek toleránsak: „az emberi törvény a közjó érdekében és csakis ezért a rosztat [sic!] eltűrheti, sőt el is kell tűrnie, [ugyanakkor azt] sohasem helyeselheti”.¹⁰⁹ Másképp fogalmazva: össze kell egyeztetni az elvekhez ragaszkodást a társadalom békés működésének ideáljával. Ám a filozófiai és ideológiai áramlatok iránti türelemnek határai vannak: a szabadság, „mint az embert tökéletesítő tehetség az igazra és a jóra irányul”,¹¹⁰ s „minden szabadság [ideértve a gondolat-, az írás-, a tanítás- és a lelkiismereti szabadságot] annyiban törvényes, amennyiben az erkölcsi jó gyakorlását lehetővé teszi; különben soha”.¹¹¹

105 A pápa arra adott „iránymutatást”, hogyan lehet összeegyeztetni „a keresztény társadalmi kötelességeket és a hitben való hűséget”. Ó szentsége XIII. Leó pápa körlevele Franciaország érsekeihez. *Religio* 51 (1892) I. félév. 27. sz. 213., 41. sz. 328–329.

106 Adrien Dansette: *Histoire religieuse de la France contemporaine*. Paris, 1965. 465–487.

107 Ó szentsége XIII. Leó pápa levele a francia bíbornokokhoz. *Religio* 51 (1892) I. félév. 41. sz. 329.

108 Szentséges Atyánknak XIII. Leó pápának beszédei és levelei, 39–40.

109 Sardá y Salvany: *A liberalismus*, 209.

110 Szentséges Atyánknak XIII. Leó pápának beszédei és levelei, 220. Az *Immortale Dei* enciklika sora.

111 Sardá y Salvany: *A liberalismus*, 214. A *Libertas praestantissimum* körlevél egyik zárómondata.

A 20. század elejének pápai ugyanebben a gondolatkörben maradtak. XI. Pius első éveire jellemző, hogy a közösség ügyeire fókuszálva tette szóvá a rész- vagy pártérdekek vak szolgálatát, mivel az szétporlasztja a *societas civilis* egységét, így a közjó megvalósulását.¹¹² Az 1930-as évek második felétől már az egyénre összpontosított. A *Mit brennender Sorge* körlevél a hitleri Németország ideológiája ellen tiltakozott: „... ha a személyes jogokat figyelmen kívül hagyjuk, akkor megfeledezünk arról, hogy a közjó fogalmát, valamint a közösség célját végeredményben az emberi természetből vezetjük le, amelyet a személyes jogok és társadalmi kötelességek egyensúlya jellemez”.¹¹³ Míg e dokumentum 1937-ben elsősorban a vallásgyakorlás, a szellem és a kultúra szabadságáért emelt szót, a vele egy időben kiadott *Divini Redemptoris* irat az egyes polgárok (anyagi) megélhetését társította a közjóhoz: „a közjót is kifogástalanul csak akkor biztosíthatjuk, ha az egyes részeknek és tagoknak – azaz az emberi személyeknek – megadjuk a társadalmi hivatásuk betöltéséhez szükségeseket”.¹¹⁴

Lám, a politikai és gazdasági környezet radikális változása ez esetben is a tanítás át-gondolására készítette a teológusokat és a pápai tanítóhivatalt. Világos a hangsúlyváltás. A második világháború közepén XII. Pius pápa (beszédírója) immár minden szempontot bevonva adott pontos megfogalmazást: „az állam egész tevékenysége, politikai és gazdasági téren egyaránt, a közjó szavatolására irányul, vagyis azokra a külső feltételekre, amelyek a polgárok összességének szükségesek ahhoz, hogy kifejtsék képességeiket és kötelességeiket, anyagi, szellemi és vallási életüket.”¹¹⁵

A legmagasabb szintű egyházi dokumentumok nem az ugart törték. Különbéle fórumok, nemzetközi konferenciák, teológiai közlönyök, szentszéki hivatalok felkért tanácsadói, a később kereszténydemokratának nevezett mozgalmak és pártok szakértői vállalták elsőként a válaszadást a mindenre kiterjedő krízis felvetette problémákra. A *Semaine Sociale de France* már említett, 1933. júliusi szabadegyetemére huszonkét ország küldött képviselőt, s több mint kétezer fős közönség gyűlt össze. Eugène Duthoit a bevezető nagyelőadásban új megvilágításba helyezte az aktuális kihívásokat. Látelvetet adott a válságról válságra evickelő Franciaországról és Európáról, majd jelenségekből és adatokból kiindulva vizsgálta a politika alternatíváit. Amikor deklarálta, hogy „a társadalomban a közjó révén minden az emberért van”, megadta a következő évek munkaprogramját. A közjó fogalmának teljesebb tétele érdekében kihangsúlyozta, hogy előjárók és vezetettek „az emberi személy nagy méltóságát [éminente dignité de la personne humaine] hivatottak szolgálni”. Hogyan lehet ezt a keresztény szemléletet átültetni a hétköznapiakba? Úgy, hogy a politika megteremti „azon az utakat és eszközöket, amelyek minden ember jólétét megalapozzák”.¹¹⁶ Albert Valensin jezsuita professzor etatizmust kritizáló referátumában – amelyben külön gondolatsort szentelt az egészséges közszellem leírásának – azt fejte-

112 XI. Pius pápa *Ő Szentségének Encyklikája Krisztus békéjéről*, 15., XI. Pius pápának a *Krisztus-király ünnepét elrendelő „Quas primas” kezdetű apostoli körlevele*, 16.

113 XI. Pius pápa *apostoli körlevele a kat. Egyház helyzetéről Németországban*, 29.

114 XI. Pius pápa *Divini Redemptoris apostoli körlevele*, 40.

115 XII. Pius pápa 1942. évi karácsonyi rádióbeszéde, 15.

116 Duthoit: *Politique et sens chrétien*, 53., 57. Duthoit ekkoriban a Lille-i Katolikus Egyetem Jogi Karának dékánja volt. Vö. 17. j.

getette, hogyan érvényesülhet az emberi személy primátusa a politikában. Megállapította, hogy csakis az igazságosságon felépülő társadalmi rend teremti meg azt a kedvező közeget, amely ténylegesen segíti az egyént célja elérésében. A közjő e definíciójához tette hozzá, hogy az állam feladata „a földi életben a legátfogóbb jó biztosítása” [le bien le plus complet], valamint „a természetes boldogság elérése” [obstention de la félicité naturelle].¹¹⁷ Emmanuel Suhard, majdani párizsi érsek, szintén megemlítette a *bonum commune* mindkét oldalát. Szólt a politikai közösségen belüli koegzisztencia jelentőségéről, az igazságosság számonkérhetőségéről, de arról is, hogy a politikai cselekvés céljává tett közjónak a személyiség gazdagodását, az élet emberivé válását kell eredményeznie.¹¹⁸

A közjő – mint passzív értelemben vett rendezettség, s mint az emberi személy önmegvalósítását lehetővé tevő, állam által organizált aktív cselekvés – a reimsi találkozó záróközleményében a „fasiszta”, a „szovjet” és a „parlamentáris rendszerek” [gouvernement d’opinion] bírálata után, szakszerűen kifejtve szerepelt.¹¹⁹ A konklúzió egyes megállapításai a hazai olvasók előtt sem maradtak észrevétlenek, de részletes, nyilvános beszámolót sem a magyar résztvevők, sem az összejelentelről értesülő újságírók nem készítettek. Ami nem zárja ki, hogy a konferenciakötet vagy a terjedelmes végszó ne hatott volna az itthoni reformértelmiségre.¹²⁰ Mindenesetre a Semaine Sociale de France e gyűlésének recepciója nem állt meg Franciaország határainál. A felsőhierarchia a Vatikánban is felfigyelt rá.¹²¹

Az állampolgárok nyugodt együttélése – a *tranquillitas ordinis* – a közjő építményének talapzata. Szent Ágoston *De civitate Dei* című munkája óta jelen lévő eleme a keresztény államelméletnek,¹²² melyet a 13. században Aquinói Szent Tamás elevebb értelmezéssel töltött meg.¹²³ Nem meglepő, hogy a két világháború közti időszakban gyakran feltűnt a megszólalásokban, hiszen az elemeire esett, majd ideológiailag polarizált társadalmak-

117 Albert Valensin: Le primat de l’humain en Politique, 190., 197., 208. Vö. 21. j. Amint XIII. Leó és XI. Pius enciklikái, úgy Valensin munkái nagyban támaszkodnak Luigi Taparelli d’Azeglio természetjoggal kapcsolatos műveire.

118 Suhard: La paix du Christ par le règne du Christ, 537. Vö. 22. j.

119 Conclusions de la Semaine sociale. *La Croix* 1933. augusztus 3. 4. A hetedik pont a „bien commun” teljes, tudományos definícióját adta, amely a publikum előtt így még nem jelent meg.

120 Vö. 19. j. A *Korunk Szava* cikkírója a *Documentation catholique* 1933. augusztus 12-i számában közzétett szöveget használta. Mihelics Vid egyik tanulmányában mindössze a záróközleménynek a korlátlan államhatalom elutasításával kapcsolatos szakaszát ismertette, ugyanakkor a személy primátusára vonatkozó lényegi megjegyzéseket elhagyta, s pontatlanként mutatta be annak „a közel negyven katolikus társadalombölcselethez” a felfogását, akik szerint „az állam van az emberért”. Mihelics Vid: Szabadság az új rendi államban. *Katolikus Szemle* 48 (1934) 77–89.

121 A Semaine Sociale de France állandó bizottságának neves tagjai közé tartozott XI. Pius pápa két enciklikájának (*Quadragesimo Anno*, *Divini Redemptoris*) szerkesztésében részt vett s egyéb szakértői munkákra is felkért – már emlegetett – Gustave Desbuquois. XI. Pius nagyrabecsülte munkásságát.

122 „... a polisz-közösség békéje a polgárok rendezett egyetértése a parancsolást és engedelmisséget illetően [...] a béke minden dologban a rend nyugalmi állapota. A rend pedig a hasonló és különböző dolgok mind egyikének helyét kijelölő elrendezés.” Szent Ágoston: *Isten városáról*. I–IV. [Ford. Dér Katalin – Heidl György – Földváry Antal.] Bp., 2005–2009. IV. 235.

123 Vö. 102. j. Továbbá keresztény antropológiához és erkölcszhöz kötve, a modernitás kontextusába helyezve Joseph Vialatoux: Les idées. La confusion dans les esprits touchant la politique. In: *La Société politique et la pensée chrétienne*, 93–107.

ban hiánya látványosan gátolta a hatékony válságkezelést. Mivel a „rend nyugalma” a társas élet előfeltétele, XIII. Leó pápa kitartóan emlékeztetett rá. Az 1888 és 1892 között megjelent – magyarul is olvasható –, politikai kérdéseket rendszerező három körlevele egy-egy gondolatívének alapvetése. „A természet nemcsak létet adott, hanem békés létet követel. Miért is az állam legközelebbi céljától, a közrend békéjétől azt várhatja az ember, hogy ne csak jól élhessen, hanem elégséges védelmet is nyerjen” – húzta alá 1890-ben a közösségépítő erényeket előtérbe állító dokumentum.¹²⁴ Ahogy a társulás [societas], a béke is „szükségképi”,¹²⁵ ennél fogva ahol „anarchia üti fel fejét [...]”, a nemzet kötelessége megvédeni magát oly állapotok ellenében, amelyek alapostól felforgatnak mindent”, s a kiegyensúlyozott rendhez visszatérve kell helyreállítani a közbékét – üzenté 1892-ben XIII. Leó a politikai szenvedélyektől fűtött franciáknak.¹²⁶ Egy emberöltő múltán, birodalmak bomlása után, 1922-ben és 1925-ben, XI. Pius pápa a kaotikus közállapotok és a szellemi zűrzavar alternatívájaként utalt a *tranquillitas ordinis* keresésére.¹²⁷ Bő tíz évvel később, amikor e fogalmat fejtegette, a mindenkori kormányzat megmértetésének szempontjait (s bennfoglaltan az esetleges egyházi „beavatkozás” indítóokait) adta meg: „A békés rendet biztosító együttműködés megszervezése végett a katolikus tan az államhatalomnak megadja a kellő jogot és tekintélyt, hogy éber gonddal őrökdjék az isteni és emberi jogok fölött.”¹²⁸ Ezzel a klasszikus tomista elméletet elevenítette fel.¹²⁹ Végül XII. Pius pápa 1942 karácsonyán mondott hírneves rádióbeszédének nagy része – jóformán szociáletikai kurzusként – a békében való nyugodt rend teljesülésének feltételeit sorolta.¹³⁰ A *tranquillitas ordinis* folyamatos jobbításnak, nemes célok felé tartó aktív rendnek fogta fel: az emberi személy jogairól, a munka méltóságáról, a társadalom belső egységéről, a jogrend újjáalkotásáról értekezett.

Mivel egyfelől a közjós és a közbéke a doktrína lényegi összetevője, másfelől a modern államok iránti ellenségeskedés árnya rávetült a katolikus egyházra, 1881 óta a pápai diskurzusok állandó eleme annak szakadatlan megerősítése, hogy a Szentszék „nem tart igényt annak eldöntésére, hogy melyik a legjobb kormányforma, sem elő nem írja, hogy

124 XIII. Leó pápa *Ő Szentségének körlevele a keresztény polgárok főbb kötelességeiről*, 21.

125 A *Libertas praestantissimum donum* szavaival: „[...] a természet parancsolja, hogy a polgárok a közös békére és jólétre közreműködjenek, de hogy mily fokban, mi módon és mily dolgokban tegyék ezt [...] az emberek belátása [a pozitív törvény] határozza meg.” Sardá y Salvany: *A liberalismus*, 191. Modern fordításban: „a természet megparancsolja a polgároknak, hogy munkájukkal hozzájáruljanak a köznyugalomhoz és jóléthez”. Zsigmond László: *Politikai és szociális enciklikák*. I. Bp., 1970. 116.

126 *Ő szentsége* XIII. Leó pápa körlevele Franciaország érsekeihez. *Religio* 51 (1892) I. félv. 24. sz. 191. Szó szerint: kötelesség „visszaállítani a közbékét a rend és nyugalom helyreállítása által [la paix publique dans la tranquillité de l'ordre]”.

127 XI. Pius pápa *Ő Szentségének Encyklikája Krisztus békéjéről*, 17.; XI. Pius pápának a *Krisztus- királyi ünnepét elrendelő „Quas primas” kezdetű apostoli körlevele*, 15.

128 XI. Pius pápa *Divini Redemptoris apostoli körlevele*, 24.

129 Kiss: Mit várhatunk az államhatalomtól, 96–98. „A sokaság egységét pedig, melyet békének nevezünk, a kormányzó köteles biztosítani” – idézte az első világháború után Aquinói Tamás egy hosszabb textusából a magyar professzor. A közjóról írva a szerző a keretfeltételek biztosítását domborította ki: „az államhatalomnak a maga részéről oly intézkedéseket kell tennie és oly intézményeket kell létesítenie, melyek a boldogulást minden polgárra, mint ilyenre nézve lehetővé teszik, és a többségnél el is érik.” Uo. 93.

130 XII. Pius pápa 1942. évi karácsonyi rádióbeszéde, 9–40. A társadalmi élet kettős alapeleme egységet két részre osztotta: I. Együttélés a rendben, II. Együttélés a nyugalomban.

mily módon történjék az államok igazgatása”.¹³¹ Budapesten 1938-ban ezt az elvet erősítette meg Pacelli államtitkár. Az ismétlődő nyilatkozatok szerint az egyház egyetlen politikai berendezkedést sem vet el, amennyiben az államhatalom jogkövető és a köz hasznára van (1881),¹³² ha nem áll szemben a vallással és az igazságossággal (1882),¹³³ ha a közjólétet szolgálja, ezenkívül bölcsen és igazságosan működik, s nem szegül szembe a katolikus doktrínával (1885),¹³⁴ ha alkalmas a polgárok boldogulásának előmozdítására, s közben senki jogát, különösen az egyház jogait nem sérti (1888),¹³⁵ ha a vallást és az erkölcsöt tiszteletben tartja (1890),¹³⁶ ha a józan ész követelményei vezetnek, s képes célja, a közjó felé haladni, továbbá nem utasítja el a keresztény tanítás elveit (1892),¹³⁷ ha nem szegül ellen a moralitásnak és az igazságosságnak (1901).¹³⁸ A leói *corpus* tehát rögzítette azokat az értékeket, amelyek képviselőjét az egyház – természetjogi alapról kiindulva – a hatalom birtokosától elvárt. A 20. században Róma püspöke egy-egy helyi krízis alkalmával újfent proklamálta ezen elveket. Ez történt a második spanyol köztársaság (1931–1939) idején is, amikor a liberális kormány rosszindulatú egyházpolitikai törvényeket hozott: „Az egyház sohasem szokott szembehelyezkedni a politikai reformokkal. Ellenkezőleg: mindig kész volt bármely kormányformával megértő egyezsége jutni, mindaddig, míg ezek a kormányformák tiszteletben tartották Isten és a keresztény lelkiismeret jogait.”¹³⁹ Az 1933 júniusában kiadott rövid, higgadt, építő szándékú *Dilectissima nobis* körlevél ismeretlen oknál fogva nem fordította le a Szent István Társulat, holott XI. Pius nem csupán tiltakozott a sérelem ellen, hanem az Actio Catholica hivatásának megerősítésével a civil társadalom mozgósításának lehetőségeit is vázolta.

A hivatkozott eszmék – Isten jogai, az egyház jogai, a keresztény lelkiismeret jogai, az igazságosság – jogi formában az egyes államokkal megkötött konkordátumokban tükröződtek, de olvasatuk és mélyebb megértésük összefüggött az egyház öntertelmezésének a két világháború között végbemenő változásával. A megrögzött intézményvédelem fokról fokra társadalmon belüli és kontinensen túlnyúló missziós tudattá formálódott.¹⁴⁰

131 XIII. Leó pápa *Ő Szentségének körlevele a keresztény polgárok főbb kötelességeiről*, 20.

132 Havi szemle. *Religio* 40 (1881) II. félév. 10. sz. 75.

133 *Religio* 42 (1883) I. félév. 1. sz. 5.

134 Epistola Encyclica de civitatum constitutione christiana. *Religio* 44 (1885) II. félév. 42. sz. 330.

135 Sardá y Salvany: *A liberalismus*, 215.

136 XIII. Leó pápa *Ő Szentségének körlevele a keresztény polgárok főbb kötelességeiről*, 19–20.

137 *Ő szentsége* XIII. Leó pápa körlevele Franciaország érsekeihez. *Religio* 51 (1892) I. félév. 23. sz. 181.

138 *Religio* 60 (1901) I. félév. 10. sz. 74., 79.

139 Pápai enciklika a spanyol kultúrharcosok ellen. *Dunántúl* 1933. július 16. 5.; XI. Pius pápa enciklikája a spanyolországi egyháziüldözés ellen. *Nemzeti Ujság* 1933. június 4. 3. 1922-ben már leszögezte a pápává választott Achille Ratti, hogy az egyház nem kárhóztatja a különféle államformákat, s „egyáltalán nem ítél el semmiféle jogos és ésszerű intézményt”. XI. Pius pápa *Ő Szentségének Encyklikája Krisztus békéjéről*, 16.

140 Az Európán túli misszió visszahatásáról a teológiára és az egyházképre: Philippe Chenaux: *Entre Maurras et Maritain. Une génération intellectuelle catholique (1920–1930)*. Paris, 1999. 185–195.

Az állam és az egyház kapcsolata

A harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke (1648) döntő változást eredményezett a lelki hatalom [sacerdotium] és a világi hatalom [regnum] 5. század óta hullámzó viszonyában. A pápaság fokozatosan elvesztette presztízsét, valamint kiterjedt befolyását: a toleranciát nem ismerő, keresztény felekezetekre szakadt Európában az állam határozta meg a halálos viszálykodást előidéző vallás helyét és mozgásterét a területiális politikai közösségekben.¹⁴¹ A „protestáns államok” léte, később a „katolikus államokban” az államegyházi státus megvonása traumaként hatott. A 19. század, újabb csapásként, a Pápai Állam területi csökkenését, majd rövid időre szóló annektálását,¹⁴² 1870 után pedig megszün(tet)ését hozta. Biztos pénzügyi bázis híján elgondolhatatlannak tűnt a pápaság függetlenségének megőrzése, s ugyanígy elképzelhetetlennek látszott, hogy anyagi hatóerő híján erkölcsi hatalomként működhessen.¹⁴³ „Lehet, hogy tévedhetetlenek vagyunk, de egész biztosan a csőd szélén állunk!” – mondotta utóbb ironikusan a miniállam falai közé szorult pápa.¹⁴⁴ A politikai cselekvés autonómiáját – a profán hatalom jogi szekularizálódását – a 18. század végétől nyomon követte az egyházakkal szembeni hegemon fellépés: Nyugaton a *ius placetum* és a *ius appellationis* felélesztése, Közép-Európában mindezek mellett a diszkrecionális kormányzati rendszer meggyökeresedése.¹⁴⁵ A katolikus egyház társadalmi tekintélyének csökkenése – a szociológiai szekularizálódás – elhúzódó és összetett jelenség volt. A pápaság optikai csalódás áldozata lett, a bajt a valóságosnál nagyobbak érezte. A felekezet vagy a klérus befolyásának megcsappanása (dekonfesszionalizáció, deklarikalizálódás), a vallás közéleti marginalizálódása (deszakralizálódás) egy hosszantartó, s nem egyenes vonalú átalakulás mindmegannyi szimptomája, amely nem eredményezte szükségszerűen a hit tömeges elhagyását. A dekrisztianizáció (elkereszténytelenedés), azaz az egyéni vallásgyakorlás lankadása a kitáguló világhoz, a természettudományos felfedezésekhez való új viszonyulás lenyomata volt, s nem az „istentelenség” elhárításának mérőszáma.¹⁴⁶

E milióben, a század utolsó harmadában, XIII. Leó pápa nehezményezte, hogy az egyház és az állam között megszűnt „az egyetértés s az egymás iránt való kötelmek kölcsönös teljesítése”, ugyanakkor rosszalta, hogy a keresztény tan már nem hatja át „a törvénye-

141 Xavier de Montclos: *Réformer l'Église*. Paris, 1998. 120–128.; Olivier Roy: *L'Europe est-elle chrétienne?* Paris, 2019. 18–29.

142 Napóleon 1809-ben – VII. Pius pápával (1800–1823) való konfliktusa után – annektálta a Pápai Államot. Tanase: *Histoire de la papauté en Occident*, 342–343., 345.

143 „Olaszországban szakadatlanul követeljük azt a szabadságot, mely szükséges arra, hogy mint a kath. egyház látható feje, a lelkek kormányzására rendelve, kifejthessük magasztos működésünket.” Ő szentsége XIII. Leó pápa levele a francia bíbornokokhoz. *Religio* 51 (1892) I. félév. 41. sz. 329.

144 XI. Pius pápa mondása. Tanase: *Histoire de la papauté en Occident*, 385.

145 Péter László: Az állam és az egyház viszonya és a civil társadalom Magyarországon. Történeti áttekintés. In: uő: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Bp., 1998. 355–378. Péter szerint a felekezetek „előjogai” és a kultuszminisztériumi gyakorlat „tarkabarkasága” a történelmi egyházak államtól való függését és versengését jelentette.

146 Philippe Joutard: Une mutation des croyances plus qu'un progrès de l'incrédulité? In: *Histoire de la France religieuse*. III. *Du roi Très Chrétien à la laïcité républicaine XVIIIe-XIXe siècle*. Ed. Jacques Le Goff – René Rémond. Paris, 2001. 485–488.

ket, az intézményeket, a népek erkölceit”, ezért 1885-ben tisztázni kívánta kettejük hasznos és üdvös relációját.¹⁴⁷ Bár Prohászka akkoriban jelezte az „epochális mű”, az *Immortale Dei* enciklika kimagasló jelentőségét, mégsem tartotta fordításra érdemesnek azt a részt, amelyet a két világháború között az egyház és az állam összefűződése kapcsán folyvást idéztek. Az 1930-as évek legelején a svájci Charles Journet e fejezetet kommentálva demonstrálta, hogy a katolikus egyház milyen joga alapján, továbbá milyen határok között tartotta magát a történelemben társadalom- és politikaformáló tényezőnek. Nem mellesleg erre építve igyekezett, filozófustársait megelőzve, kibontani az „új keresztény társadalom ideálját”.¹⁴⁸ Ezenfelül a politikai ügyekbe való, jogosnak vélt egyházi intervenció eseteire hozott példát. 1933-ban, a reimsi találkozón, e tételeket is ismerve jutottak gyakorlati végkövetkeztetésekhez.¹⁴⁹

Mi volt Journet analízisének lényege, s mit nevezett a keresztény államelmélet helyes tanításának [*doctrine authentique*], amelyre támaszkodva a hierarchia a 20. században (elvileg) közelélphetne a politika csatamezején? A kiindulópont az a tétel, amelyet az 5. században Gelasius pápa a *Famuli vestrae pietatis* episztolában fektetett le,¹⁵⁰ s amelyet a századok folyamán egészen a modern korig hirdettek: a vallási és a világi hatalom egymást kölcsönösen támogató és elismerő kormányzat, mindkettő saját jogon irányítja „alattvalói” életét. A középkori bölcselek az alaptételt azzal egészítették ki, hogy céljai eléréséhez mind az állam, mind az egyház minden szükséges eszközzel rendelkezik, közvetkezésképp mindkettő „tökéletes társulás” [*societas perfecta*]. Az utóbbi azonban közvetlen „isteni alapítású”, míg a politikai közösség csupán az ember társas természete folytán, tehát áttételesen hivatkozhat „isteni rendelésre”. A tradicionális tan azt is magában foglalta, hogy a püspök egyetlen, mégpedig spirituális hatalmat birtokol. Jurisdikciós joga közvetlen módon azon „dolgokra” [*res*] terjed ki, amelyek eleve, természetük szerint a keresztény közösség életét érintik. Az „időbeni”, a világi rend lényegénél fogva önálló. Abban az esetben, amikor a politikai cselekvés a legmagasabb rendű célt, a személy üdvét fenyegeti, az önmagukban profán dolgok elveszítik önállóságukat – a spirituális hatalom képviselője közelélphet. Az egyház nem csak javaslatokat tehet (a keresztény államfőnek vagy a többségében keresztény polgároknak), hanem utasíthat is. Pontatlan elnevezéssel ez a *potestas indirecta*, a pápa és a főpapok közvetett, oldallagos hatalma. A kifejezés a 16. században, a Tridentinum után terjedt el, s azt sugallta, mintha két hatalom lenne az egyháziak kezében. Ezért alkalmasint adott volt a csúszásveszély a hierarchia, majd a 19. századi olvasatban a klerikalizmus felé, amely feltalált terminus nélkül is felütötte fejét a 14. század elején, VIII. Bonifác pápa korában. A Lutherrel vitázó Tomasso de Vio még egészen világosan fogalmazott: a pápa közvetlen módon gyakorolja hatalmát egyházi kérdésekben, s közvetett módon, ugyanazt a hatalmat, egyes világi ügyekben,

147 *Szentséges Atyánknak XIII. Leó pápának beszédei és levelei*, 215–216.

148 „Le christianisme demeure, mais les chrétientés qu’il développe autour de lui succèdent et disparaissent.” Charles Journet: *La juridiction de l’Église sur la Cité*. Paris, 1931. 13., 17. A kereszténység [christianisme] és a keresztény világ [chrétienté] megkülönböztetésével, vagyis a vallásrendszer s annak eltérő történelmi megvalósulásainak elkülönítésével megelőzte Jacques Maritaint.

149 Mgr. Lucien Paulot: *L’Église et les états*. In: *La Société politique et la pensée chrétienne*, 315–350.

150 Denzinger–Hünermann: *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, 141.

akkor, amikor a dolog jellegéből adódóan azok spirituális vetülettel is rendelkeznek. Az *Immortale Dei* körlevél egy bekezdése voltaképp erre utalt.¹⁵¹ Mi következik ebből? Az állam és az egyház helyes viszonya – e nézet alapján – a két intézmény különállása [distinction] és együttműködése. A szétválasztás [séparation] vagy a működési körök összekeveredése [confusion], illetve az alá- vagy fölérendelődés természetellenes jelenség. Ez az ideális viszony a történelemben alig érvényesült, hisz nemegyszer téves tézis és praxis – az egyház világi szféra fölötti politikai gyámkodása, vagy a keresztény szellemi univerzum keretei között mozgó politikai kormányzat teljes függetlensége, netán az egyház szubordinációja – dominált.

Izgalmas kérdés ellenben az, hogy a teológia és vele együtt a felsőklérus mikor ítélte helyénvalónak a beavatkozást abba az „időbeni”, „polgári” világba, amelynek szabad működését [res civiles] évszázadok óta belátta.¹⁵² Journet az állította, hogy az összeütközés forrása egy értelmezési probléma: a spirituális terület [res spirituales] meghatározása és osztályozása. A természetéből fakadóan és rendszeresen e körbe tartozó esetek (pápa-választás, egyházmegye határai, templomok használata, szentségkiszolgáltatás) mellett léteznek részlegesen idesorolandók, melyek egyszerre tartoznak az egyházra és az államra. Ezek a „közös ügyek” [mixtae causae], úgymint a házasság vagy az oktatás.¹⁵³ De találunk egy igen kényes pontot is: vannak olyan „dolgok” (törvényhozási aktusok, személyes tettek), melyek a körülmények folytán, mintegy alkalmilag és kivételesen kerülnek egyházi jurisdikciós hatáskör alá. E helyzetek rendszeren a világi joghatóság alá tartoznak, ellenben egy adott kontextusban a „lelkek természetfölötti java” miatt – amely az egyház legfőbb cselekvési szabálya – erkölcsi szükségesség állhat elő. Az adott kérdés így a spirituális területhez rendelhető [in ordine ad spiritualia].¹⁵⁴ A középkori homogén civilizációban, amikor egyetlen igazodási pontként keresztény alapelvek nyomán szervezték a politikát és a társadalmat, ennek tipikus esete azon uralkodók letétele volt, akik ezt az értékrendet súlyosan veszélyeztették. A modern korban – a svájci tudós szerint – idesorolandó azon politikai pártok, gazdasági társulások tevékenysége, amelyek bár katolikusokat tömörítenek, mégsem az egyház államelméletének vagy társadalometikájának hű követői, így feloszlatusuk elviekben elrendelhető. A teológus másik korszerű példája a képviselőválasztásokat érintette: a püspöki kar megtilthatja [interdire], hogy a katolikus választók

151 „Minden tehát, ami az emberi dolgokban bármilyen módon is szent, s ami arra csak a lelkek üdvére vagy Isten tiszteletére vonatkozik – akár természeténél fogva ilyen, akár abból az okból kifolyólag ismerjük fel annak, amelyre visszavezethető –, az Egyház hatalma és döntési jogkörébe esik: minden más pedig, ami az állam és a politika területére tartozik, helyesen az államhatalomnak van alávetve.” Denzinger-Hünermann: *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, 610–611.

152 Journet számos idézettel tarkított teológiatörténeti összefoglalást készített. Előbb részletesen tárgyalta az egyházon belüli téves tanítást, majd kiemelte a 15. és 16. század európai hírvé teológusainak (Juan de Torquemada, Francisco de Vitoria, Tomasso de Vio, Domingo de Soto) gondolatait. Journet: *La juridiction de l'Église sur la Cité*, 145–171.

153 A kifejezés először épp az *Immortale Dei* körlevélben tűnt föl egy már régóta tapasztalt tény megnevezésére.

154 Journet: *La juridiction de l'Église*, 31. A tomizmusra épülő kategorizálás a „természetéből adódóan”, a „részlegesen” és a „kivételesen” a spirituálishoz rendelődő dolgok [res] mellett említ egy utolsó alcsoportot: a „kétségesen” e tárgyhoz tartozó eseteket. Az első három esetében az egyház előírhat valamit, a negyedik kategória kapcsán csak tanácsot adhat. Uo. 28–33.

olyan jelöltre adják a szavazatukat, aki nem saját programja, hanem a politikai konstelláció miatt, például közös listán indulva kompromittálhatja a katolikus nézetrendszert.¹⁵⁵ Saját korára vonatkoztatva Journet egyébként nem tanácsolta a – továbbra is érvényesnek tekintett – jogok automatikus gyakorlását. Inkább az állampolgárok keresztény elveken nyugvó orientálását javallotta: a megfontolt döntésre alapozott felelős politikai cselekvésre való felkészítést [voie des répercussions]. Egy katolikus párt felfüggesztése vagy egy képviselőjelölt bojkottálása nem biztos, hogy a legbölcsebb megoldás, ehelyett célra vezetőbb a kérdéses politikai vagy gazdasági program erős és félreérthetetlen kritikája, vagy választások idején elégséges az alapelvekre és a lelkiismereti kötelezettségre való határozott figyelmeztetés.

1933 nyarán a Semaine Sociale de France egyik főelőadója, Mgr Lucien Paulot hasonlóképp megfontolt magatartást [conduite mesurée] tartott követendőnek. „Anélkül, hogy a katolikus egyház bármit is elhagyna az elveiből, azokat – azért, hogy elkerüljön egy nagyobb rosszat, vagy elérjen egy nagyobb jót – a kényszerű tényekhez hajlítja.”¹⁵⁶ A főpapa, miközben elismerően szólt a közjót megvalósító „nem keresztény”, de jogkövető kormányok munkájáról, végső soron összefogást [collaboration] ajánlott az egyház és az állam között. Arra emlékeztetett, hogy a társadalom javáért végzett közös munka egyik formája jogi szerződés (konkordátum) megkötése lehet. „Az időbeni és a spirituális célok és tevékenységek között létezik egy nehezen megkülönböztethető határ, hiszen egyik szféra a másikat olyannyira átjárja [compénétration], hogy abból a kölcsönös kiegyezés feltétlen szükségessége következik.”¹⁵⁷ Az elemzés a legfrissebb európai történésekre is reflektált, s a kormányzási rendszerek sokféleségére célozva domborította ki a katolikus egyház jószándékát: a hierarchia tisztán politikai ügyekbe nem avatkozik be,¹⁵⁸ az egyházi törvényeket igyekszik harmonizálni az állami joggal, s amennyire rajta áll, megpróbál minden lehetséges konfliktusforrást megszüntetni. S bár egyetlen politikai pártot sem támogat, de „abszolút legitimnek” tartja, hogy a nyíltan vallás- és erkölcsellenes frakciókkal szemben fellépjen. 1916-ban Eugenio Pacelli fiatal diplomataként, épp a franciaországi történések nyomán, az állam és az egyház szétválasztásának európai meghonosodását a „nem túl távoli jövőbe” prognosztizálta.¹⁵⁹ Nem így történt. Journet és Paulot, a legfőbb pápai tanítóhivatal állásfoglalásait követve, azt észszerűtlennek, valamint a társadalom és az állam érdekeivel ellentétesnek írta le.¹⁶⁰ De mindkét klerikus expozéjának hangvételében

155 Journet: *La juridiction de l'Église*, 36–37.

156 Paulot: *L'Église et les états*, 341. A szónok akkor, amikor az egyház politikai közbelépését hozta szóba, a megrögzült „indirekt hatalom” kifejezést alkalmazta, azt, amelynek használatától Journet eltanácsolt.

157 Paulot: *L'Église et les états*, 348.

158 A beszéd utolsó része megkülönbözteti a beavatkozást [ingérence] a jogos, hivatali fellépéstől [intervention]. Zárszavában „krónikus rossznak” titulálja, hogy a reformáció és a nagy francia forradalom óta a katolikusok sem gondolják, hogy a klérus a kétes politikai esetekben közbeléphet.

159 Chenaux: *Pie XII*, 125–126. Pacelli a konkordátumpolitika melletti érvként jegyezte ezt meg, mivel jogi szerződés kötelezettségei nélkül az állam(ok) egyoldalú törvénykezéséről, „zarnokságától” tartott.

160 1892-ben XIII. Leó a divatos „téves elv” kapcsán figyelmeztette a franciákat: az elválasztás „tudvalevőleg egyértelmű az emberi törvényhozás elszakításával a keresztény és isteni törvényhozástól”. Majd azt is megjegyezte, hogy az állam, ha nincs az egyház képviselte erkölcsi erő, előbb-utóbb „elmulasztja megadni a polgároknak is, ami őket, mint embereket megilleti”. Ő szentsége XIII. Leó pápa körleve-

megjelent egy új árnyalat, amelyet az 1920-as években született pápai körlevelek még nem tartalmaztak: a külvilág némileg pozitívabb képe. XI. Pius első üzenetei az intranzigencia jelei, mintha a politikai és ideológiai pluralizmus létében csakis a rombolás lehetőségére rejlene, de semmi megfontolásra méltó tapasztalat. Az az állam az eszményi, s az a társadalom a „helyesen berendezett”, amelyben mindenki követi „Krisztus tanítását, parancsait, példáját” – szögezte le a pápa 1922-ben.¹⁶¹ Noha az egyház, mint „a tökéletes társulatok mestere és vezére”, nem is tartja megengedettnek, hogy „ok nélkül beleavatkozzék a földi és tisztán politikai ügyek intézésébe” – folytatódott az instrukció –, mégis megkívánja, hogy a világi hatalom ne álljon küldetése útjába, hogy „ne idézzen elő kárt és veszélyt gonosz törvényekkel és rendeletekkel”, ne sértse „az egyház isteni szervezetét”, valamint „ne tiporja lábbal Istennek a szent jogait a társadalomban”.¹⁶² Gustave Desbuquois, egy másik szürke eminenciás, átkötő szerepet játszhatott az 1930-as évekbeli derülátóbb szemlélet kialakulásában. A jezsuita az első világháború után a francia katolikus egyház jogi státusának rendezésében, illetve Franciaország és a Szentszék közötti hivatalos kapcsolatfelvételben már diszkréten közreműködött. 1925-ben egyik nyilvános, majd többször publikált előadásában a keresztény államelméletet ugyancsak az *Immortale Dei* megnyilatkozására hivatkozva magyarázta, közben erősen hangsúlyozta „a kapcsolattartás, a megegyezés és a konkordátum” jelentőségét. Úgy vélte, a katolikus doktrínát „fokról fokra előrehaladva” kell bemutatni, mindig „azon a nyelven, amelyet az állam vezetői képesek megérteni”.¹⁶³ Desbuquois baráti kapcsolatban állt Bonaventura Cerretti nunciussal, később, felkérésre, szakértői tanulmányokat írt, azonkívül a Szentszék számára dokumentumszövegeket készített elő.¹⁶⁴ A szociális kérdések specialistájaként ő is azok közé tartozott, akik a problémák kuszáságát, a modern élet keltette kihívásokat nem csak könyvekből ismerték. Tudásának, tapasztalatainak és kiterjedt kapcsolatainak hála elősegítette a nyugat-európai egyházi gondolkodás megújulását. A „jelenlét politikájának” [politique de présence] meghirdetésével – amelynek egyik oszlopa az egyházi felső vezetés és a kormányok rendezett kapcsolata, a másik pedig a közélet és a politika egyes szegmenseinek meghódítása – Desbuquois nem talált fel semmi újat. A cél sem változott: a keresztény elvek hiteles képviselésével az államélet átformálása, egész pontosan átlényegí-

le Franciaország érsekeihez, papsághoz és összes katolikus híveihez. *Religio* 51 (1892) I. félév. 28. sz. 221. Franciaországban 1905-ben megtörtént a teljes szétválasztás. X. Pius a *Vehementer nos* enciklikában (1906) sorolta ennek „káros” következményeit. A pápaság történetében XII. Pius használta elsőként 1958-ban a „legitim és egészséges laicitás” [legittima sana laicità dello Stato] kifejezést, amely az állam és az egyház elválasztásának nyitánya volt, a teológiai tisztázást azonban csak a II. Vatikáni zsinat utáni évtizedek hozták el. Emmanuel Tawil: La „saine laïcité”, sources et réception. *Oikonomia* 18 (2019) 2. sz. 12–14.

161 XI. Pius pápa *Ő Szentségének Encyklikája Krisztus békéjéről*, 35.

162 Uo. 46–47.

163 Desbuquois: *La politique de l'Église*, 17., 26. A Semaine Sociale de France találkozójának meghívottja volt Lyonban. 1925 nyarán a tekintély problematikáját járták körül. Desbuquois kiegészítéséről lásd Droulers: *Politique sociale et christianisme*, 315–317.

164 Droulers: *Politique sociale et christianisme*, 152–157., 196–200., 336–337.; Chenu: *L'Église catholique et le communisme*, 90.

tése [surnaturaliser la cité]. Azonban módosult a világi hívek, a „liberális katolikusok”, valamint a szekuláris közeg értékelése.¹⁶⁵

Mivel az 1930-as évek közepétől a hivatali és diplomáciai úton folyó érdek- és érték-képviselő vagy kudarcot vallott (a *Dilectissima nobis, Mit brennender Sorge, Divini Redemptoris* enciklikák ennek lenyomatai), vagy nehezen kivitelezhetővé vált (a háborús időszak menekültügyi és karitatív akcióit a nunciatúrák segítségével szervezték),¹⁶⁶ a civil társadalom az évek teltével más megvilágításba került. A „világszerencsétlenség méretei láttán” XII. Pius 1942-ben az egyház „gyermekeihez”, valamint a „nagylelkű és becsületes érzésű” emberekhez fordult, s azt kérte, hogy segítsék „visszavezetni az államot és az államhatalmat a társadalom szolgálatára és az emberi személynek és tevékenységének teljes tiszteletbentartására”.¹⁶⁷ 1944-ben pedig a pápa abban bízott, hogy „az erőszak szellemének periodikus rohamai” ellenében épülő új világot, ismét „erkölcsi és evangéliumi princípiumokhoz” igazítják a közjóért fáradozó felelős, aktív állampolgárok. Egyrészt nyugtázta, hogy nem keresztények is képesek értékalapú politizálásra, másrészt az államátalkítást (vagy az egyház jogainak garantálását) nem pusztán a politikai elit meggyőzésén keresztül, hanem társadalmi bázis kialakítása útján akarta elérni. S mekkora fordulat, hogy a beszédben az egyház már nem a többi intézmény „mestere és vezére”, hanem „tündöklő fázosz” [faro splendente], mely „merő létezésével kiemelkedik a világból”, s közben „emlékeztet [ricordare] az isteni rendre”. Nem diktál, hanem meghirdeti „mindennél fontosabb híradását”, ami nem más, mint a keresztény antropológia tételeivel alátámasztott emberi méltóság eszméje.¹⁶⁸

„Helyes dolog nem engedelmeskedni”

De térjünk vissza kiinduló példánkhoz. Pacelli legátus Budapesten nem kerülte ki az egyik legnehezebb témát sem: az állam és az egyház szembenállásának szélső esetét. Tudvalevő, hogy a német és osztrák katolikusok nem lehettek jelen az eseményen. A hitleri Németország kül-, bel- és egyházpolitikai lépéseire a Vatikán több szinten reagált: egyrészt diplomáciai jegyzékekben tiltakozott a konkordátum megsértése miatt, másrészt kitartásra ösztökélte a még nem betiltott katolikus szervezeteket, s a helyi püspökök ítéletére bízta a konkrét döntéseket. XI. Pius pápa és államtitkára eltérően értékelte a helyzetet: 1938-ban a római egyház feje kész lett volna egy sokkal radikálisabb állásfoglalás kiadására, ha kell, nyílt konfrontációra a német kormánnyal, míg helyettese a kulisszák mögött folyó tárgyalások híve maradt.¹⁶⁹ Pacelli bíboros a magyar fővárosban burkoltan célzott, végelemzésében háromszor, az elfogadhatatlan helyzetekre. Előbb megerősítette a katolikus egyháznak a fennálló kormányzatok iránti lojalitását mindaddig, míg „az isteni törvény

165 Desbuquois: *La politique de l'Église*, 16–20. Az egyház és az állam szétválasztása körüli viták kapcsán szól, korrekten, a liberális katolikusok két táboráról.

166 Chenu: *Pie XII*, 274–300.; Valbousquet: *L'ouverture interrompue des archives de Pie XII*. Vö. 28. j.

167 *XII. Pius pápa 1942. évi karácsonyi rádióbeszéde*, 39–42.

168 *XII. Pius pápa 1944. Karácsony estjén*, 14–15.; AAS XXXVII. No. 1. (1945. január 28.) 22.

169 Giovanni Miccoli: *Les Dilemmes et les silences de Pie XII*. Paris, 2005. 318–330.

tisztelete és a lelkek üdvössége nem kerül veszélybe”, majd nagyon általánosan fogalmazva, de visszatért a hatalommal szembeni ellenállás opciójára.

„Ha korunk szellemének némely szóvivője folytatja és fokozza a múlt hibáit és az egyéni és a közboldogságot Krisztus nélkül, vagy éppenséggel Krisztus ellen akarja megvalósítani [...] szent kötelessége mindenkinek, hogy [...] rettenthetetlenül és szeretettel eltelve ellenszegüljenek minden téves irányzatnak.”¹⁷⁰

Philippe Chenaux XII. Pius pápáról írt könyvében külön kitért arra, hogy a szentszéki diplomácia hagyományos eszköztárába tartozott egy sajátos stílus: „úgy beszéltek dolgokról, hogy valójában nem nevezték néven azokat, s úgy idézték fel a doktrína alapelveit, hogy abból ne tűnjön ki közvetlenül, kit és mit kérdőjeleznek meg”.¹⁷¹ A semlegességet [imparialitét] szerették volna illusztrálni, azonban ezzel az eljárással a világiaktól elvárt bátor fellépés nem kapott elégséges tekintélyi háttérrel. Ellenszegülni? Évszázadok óta, biblikus alapokra hivatkozva, a keresztény ember- és társadalomkép egyik alapeleme a hatalom tisztelete és támogatása. XIII. Leó pápa, e szellemi örökséghez híven, megkívánta, hogy a polgárok „lelkiismereti kötelességérzetből”, s ne „hízelgésből” járjanak az engedelmesség ösvényén.¹⁷² Prohászka 1891-ben már nem adta közre azt a részt, amelyről egy szűk olvasói közösség a *Diuturnum illud* irat kiadásakor tudomást szerzett: „Csak egy ok van, mely nemcsak megengedi, sőt kötelességgé teszi a polgároknak nem engedelmeskedni a közhatalomnak, aminek esete akkor áll be, ha a felsőbbbség akarata jogot sért s a közjő ellen irányul.”¹⁷³ Egészen pontosan olyan törvénykezési aktusokra utalt a szöveg, amelyek „nyilvánvalóan szemben állnak a természetjog és az isteni jog követelményeivel”. Ilyenkor „az utasítás is, a végrehajtás is” büntettnek számít.¹⁷⁴ A szabadság fogalmát körüljáró dokumentum szövegét fontosnak tartjuk hosszabban idézni, mivel felvillantja a keresztény tanítás koherenciáját és arányosságát. A *Libertas praestantissimum donum* körlevél 1888-ban egy vitairat csatolmányaként jelent meg. A fordító álneven Simor primás levéltárosa, Machovich Gyula volt.

„A legszentebb kötelességek egyike tisztelni a tekintélyt és engedelmeskedni az igazságos törvényeknek. [...] De ahol a parancsolás joga hiányzik, vagy ha valamely az észbe, az örök törvénybe, vagy Isten rendeletébe ütköző dolog parancsoltatik, akkor helyes dolog nem engedelmeskedni, t.i. az embereknek és éppen ezáltal engedelmeskedni Istennek. Ily módon útja vágatik a zsarnokságnak, a hatalom nem ragadhat mindent

170 Pacelli legátus rádióon mondta el záróbeszédét. *Nemzeti Ujság* 1938. május 31. 5.

171 Chenaux: *Pie XII*, 239. XV. Benedek pápa, illetve az első világháború alatt öltött formát ez a gyakorlat.

172 *Szentséges Atyáknak XIII. Leó pápának beszédei és levelei*, 131.

173 Havi szemle. *Religio* 40 (1881) II. félév. 10. sz. 75.

174 „Una illa hominibus caussa est non parendi, si quid ab iis postuletur quod cum naturali aut divino iure aperte repugnet: omnia enim, in quibus naturae lex vel Dei voluntas violatur, aequae nefas est imperare et facere.” *Epistola encyclica. Religio* 40 (1881) II. félév. 5. sz. 35. Az 1930-as években hozott faji törvények – XIII. Leó ezen definíciója szerint – jogsértők, ezért a főpapságnak, katolikus szemszögből nézve, elégséges alapja lett volna erélyes véleménynyilvánításra. Ezt, rágalmakat vonva magára, csupán néhány értelmiségi tette meg. Hantos-Varga Márta: Avítt antijudaizmus és modern fajelmélet között. Katolikus szerzők zsidóellenes argumentációjának szürke zónája. *Történelmi Szemle* 64 (2022) 475–477.

magához: minden egyes polgárnak, a családnak és az állam tagjainak jogai érintetlenül maradnak és mindenkinek megadatik az igaz szabadság bizonyos mértéke, mely, mint kimutattuk, abban áll, hogy mindenki a törvények és a józan ész szerint élhessen.”

A „rectum est non parere” kijelentés, figyelemre méltó tény, kétszer tűnt fel.¹⁷⁵ Alig valamivel később, de már más téren – az egyház és a pápaság jogai védelmében – szólt a Szentszék az ellenszegülés „kötelességéről”.¹⁷⁶ A visszhangzott tétel, mint az államelmélet minden eddigi komponense, a középkori bölcelet és teológia arzenáljából származott. Aquinói Szent Tamás és a tomista tudósok munkái a pápai körlevelek alapanyagai.¹⁷⁷ A 19. század végére tehát a katolikus politikai cselekvés szerte Európában számos intellektuális fogódzóval rendelkezett, s bár a hierarchia – közvetve vagy közvetlenül – gyakran beleszólást igényelt a mozgalmak és pártok irányításába,¹⁷⁸ XIII. Leó és XV. Benedek (1914–1922) pápák ügyeltek arra, hogy legfelsőbb fórumként nyomatékot adjanak annak, hogy politikai kérdésekben a hívek között megengedett a véleménykülönbség.¹⁷⁹ Kihangsúlyozták, hogy egyetlen irányzat sem sajátíthatja ki magának a „katolikus” jelzöt s nem kérdőjelezheti meg a rivális csoport hitbéli hűségét, hiszen ennek ellenőrzése egyedül a Szentszékre tartozik. Más kérdés, hogy a hivatalos tanítóhivatali megnyilatkozások államfilozófiai érvkészségét a dokumentumok szerkesztői – pápai utasításra – nem Francisco Suarez (1548–1617) munkáiból, hanem Luigi Taparelli d’Azeglio (1793–1862) műveiből merítették. Bár mindketten jezsuiták voltak, de a politikai hatalom eredete és átszarmazása, továbbá a zsarnok elmozdítása kérdésében nem egyezett felfogásuk, ami a 20. század elején, a demokratikus berendezkedések elterjedésének évtizedeiben nem jelentéktelen részlet. Suareznek és követőinek „omnis potestas a Deo per populum” elvét a pápaság nem, a katolikus bölcselők nagy része azonban elfogadta.¹⁸⁰ A spanyol teológus azt bizony-

175 Sardá y Salvany: *A liberalismus*, 194., 208.; Litterae Encyclicae de libertate humana. *Religio* 47 (1888) I. félév. 52. sz. 412., 415.

176 „Ha az állam törvényei nyilván ellenkeznek az isteni joggal, ha sérelmet ejtenek az Egyházon, vagy a vallás parancsolta kötelességekkel ellentétben állnak, vagy végre Jézus Krisztusnak tekintélyét az Ő helyettesében, a római pápában bántalmazzák: akkor ellenszegülni kötelesség.” XIII. Leó pápa *Ő Szentségének körlevele a keresztény polgárok főbb kötelességeiről*, 9. Az 1891-ig megjelent négy leói szakaszból ez volt az egyetlen, amelyet Prohászka beválogatott a kötetébe. *Szentséges Atyáinknak XIII. Leó pápának beszédei és levelei*, 346.

177 Nem pusztán a középkorban, hanem a 20. században is többféle interpretációja létezett Szent Tamás filozófiájának Nyugat-Európában. Chenu: *Entre Maurras et Maritain*, 17–47.

178 Durand: *L’Europe de la démocratie chrétienne*, 25–87. A felsőhierarchia és Róma konkrét közbelépése tervezendő pártalapítással szemben Franciaországban lásd Dansette: *Histoire religieuse de la France contemporaine*, 439–443.; Hantos-Varga Márta: A katolikus politika dilemmái Magyarországon 1945–1946-ban. *Egyháztörténeti Szemle* 15 (2014) 2. sz. 55–69.

179 A sokat idézett *Immortale Dei* körlevél (1885) utolsó szakasza tartozik ide, valamint az *Ad beatissimi apostolorum* enciklika (1915) második része. *Religio* (1885) II. félév. 42. sz. 333., valamint a szerkesztői kommentár. Uo. 44. sz. 349., „... figyelmezteti [a katolikusokat], hogy egyértelműek legyenek abban, mit [...] az egyház védelme kíván, szabadságot engedvén nekik minden tisztán politikai kérdésben.” Szeghy Ernő: XV. Benedek pápa és első körlevele. *Magyar Kultúra* 3 (1915) 1–4. A szerző javasolta az egész szöveg minél hamarabbi megjelentetését „a társadalom legszélesebb rétegei számára”.

180 Kiss, Lányi, Strommer, Zsigmond katolikus értelmiségnek szánt, államelméletéről szóló cikkei Suarez recepciójának tanúi. Vö. 35. j. Ezen kívül lásd Jean-Louis Clément: *La théologie politique des évêques français de 1919 à 1939. Nouvelle Revue Théologique* 125 (2003) 47., 55.

gatta, hogy a hatalom, mint olyan, mellőzhetetlen a közös élet megszervezéséhez és fenntartásához, ezért a politikai szerveződés megalkotása pillanatában, szükségszerűen, *ex natura rei*, jelenik meg az egész közösségben. A szabad és egyenlő emberek, egyedként, nem rendelkeznek vele, de praktikus okok miatt, a „zűrzavar és népszeszély” elkerülése végett e kapott, meglévő hatalmat utóbb átruházzák egyetlen személyre.¹⁸¹ Teóriája a pápai enciklikákban nem szerepelhetett. A politikai uralom Istentől való eredeztetésének a nép közreműködését kizáró klasszikus sémája – ha a gondolati rendszerbe lépünk – jobban megfelelt az egyház jogbiztosító igényeinek, valamint természetfeletti célja miatt „felsőbbsege” kiemelésének.¹⁸² Ráadásul a nagy francia forradalom népszerűsítette „népszuverenitás” koncepciójához kapcsolt félelmekről több körlevél tanúskodik. Az *Immortale Dei* is közéjük tartozik:

„... [amennyiben] az állam nem egyéb, mint önmagát vezénylő s kormányzó sokaság, s minthogy állítólag a nép minden jog- és hatalomnak kútforrását önmagában bírja, következik, hogy semmiféle kötelezettséget sem ismer Isten iránt, s hogy nyilvánosan semmiféle vallást nem vall, nem keresi, hogy a sok vallás közül melyik az igaz.”¹⁸³

Strommer Viktorin – Suarez elméletére visszautalva – 1927-ben mindazonáltal szemléltette, hogy a népfeltség tanának egy „egészen elfogadható keresztény katolikus értelme” is lehet.¹⁸⁴

Az „istenképiséget” hordozó ember értéke, a közjó és a közbéke jelentősége, az egyház politikai pártatlansága, az engedelmisség polgári erénye s annak világos határai – a katolikus államelmélet megannyi sajátossága. 1933-ban Eugène Duthoit reimsi nagyelődása elejére helyezett egy kérdést: Vajon a kor „oly sok baja” nem abból fakad-e, hogy az alapvető igazságokat „a társadalom vagy elfelejtette, vagy nem jól ismeri”? S nem a keresztények feladata-e mindezekre emlékeztetni?¹⁸⁵ Ő is tudta, hogy az emlékeztetés nemcsak tudományos, ismeretközlő és sajtótevékenység, hanem aktív cselekvés, azaz eleven társadalmi és politikai jelenlét útján is lehetséges. Az elvek adaptálási kísérlete, a keresztény vagy katolikus pártok tevékenységének megítélése a 20. század első felében más értekezések feladata lesz.

181 Tattay Szilárd: Természetes jogok Francisco Suarez elméletében. *Állam- és Jogtudomány* 66 (2015) 1. sz. 91–100. Az önfenntartáshoz és önvédelemhez való jog Suarez elméletében az engedelmisséget ellensúlyozó „leghatalmasabb jog”. A hatalmat persze ő is Istentől (*causa remota*) eredeztette.

182 1923-ban a katolikus dogmatika kézikönyvében írta Schütz Antal: „Az Állam alá van rendelve az Egyháznak nem közvetlenül, nem egyenest és mívoltánál fogva, hisz mint tökéletes társaságnak megvan az önálló lét- és tevékenységeköre, hanem az állam rendeltetése és célja alá van rendelve a természetfölötti élet- és létrendnek, melyet az egyház képvisel isteni megbízásból...” Schütz Antal: *Dogmatika. A katolikus hitigazságok rendszere*. II. Bp., 1923. [Reprint: Esztergom, 2008.] 141.

183 *Szentséges Atyánknak XIII. Leó pápának beszédei és levelei*, 217–219. [Prohászka Ottokár *Immortale Dei*-fordításából.]

184 Strommer: Az állam és az állami hatalom eredete, 217., 223. A népfeltség fogalmáról azt írta a bencés, hogy „ezt az eléggé terjedelmes, fogas és a művelt közönséget méltán érdeklő kérdést nem szabad elnagyoltan, vázlatosan tárgyalni.”

185 Duthoit: *Politique et sens chrétien*, 31.

CONTENTS

STUDIES

- Márton Rózsa** *Bruno of Augsburg and Saint Stephen. A Case Study on the Political Aspects of Individual Movement* 615
- Levente Nagy – Emőke Rita Szilágyi** *From Hollókő to Esztergom. New Data on the Genealogy of the Oláh, Hunyadi and Dracula Families* 639
- János Buza** *A Preface of the Financial Crisis. In the Wake of Article 28 of Law 1613* 669
- Gergely Romsics** *Interest, Influence, Empire. Balkan Expansion in Hungarian Foreign Policy Planning, 1917–1918* 679
- Márta Hantos-Varga** *Benchmarks for Political Action Based on Christian Theories of the State and the Declarations of the Holy See* 705
- Andor László** *The Influence of Gyula Szekfű's Historiographical Views in his Own Time* 737
- Attila Novák** *Kibbutz and Cooperatives, or Cooperative Ideas in 1960's Hungary – with Israeli Echoes* 753

DEBATE

- Gábor Gyáni** *On a Style of Debate* 765
- Béla Tomka** *On Contemporary History Research and the Veto of Sources* 775
- Tibor Valuch** *Objectively about Contemporary History and the Society of State Socialism. Comments on the Article by Gergely Krisztián Horváth* 781
- Zsuzsanna Varga** *Discussion Article or Indictment?* 791
- Gergely Krisztián Horváth** *On the Margins of a Cancelled Debate* 799

E számunk szerzői

Buza János, történész, nyugdíjas egyetemi tanár [Budapesti Corvinus Egyetem] ● Gyáni Gábor, kutató professor emeritus, HUN-REN BTK TTI, Újkori osztály ● Hantos-Varga Márta, PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola ● Horváth Gergely Krisztián, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Vidéktörténeti osztály, MTA-BTK „Lendület” Tíz generáció kutatócsoport-vezető ● László Andor, PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola ● Nagy Levente, habilitált egyetemi tanár, tanszékvezető, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Román Filológiai Tanszék ● Novák Attila, tudományos főmunkatárs, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Molnár Tamás Kutatóintézet ● Romsics Gergely, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Horthy-korszak osztály ● Rózsa Márton, projekt munkatárs, Bécsi Egyetem, Történelmi és Kulturális Tanulmányok Kara, Történeti Intézet ● Szilágyi Emőke Rita, tudományos munkatárs, HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet, Reneszánsz osztály ● Tomka Béla, tanszékvezető, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, Jelenkortörténeti Tanszék ● Valuch Tibor, egyetemi tanár, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Történettudományi Intézet, Új- és Jelenkori Történeti Tanszék, kutató professzor, Társadalomtudományi Kutató Központ, Politikatudományi Intézet ● Varga Zsuzsanna, tanszékvezető, egyetemi tanár, oktató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, Történeti Intézet

(HUN-REN BTK TTI = HUN-REN [Magyar Kutatási Hálózat] Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál.

**HUN
REN**

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET

Ára: 1200 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

